

В.І. Рагаўцоў

МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ МОВЫ

Частка 2

Магілёў
УА “МДУ імя А.А. Куляшова”
2012

Электронный архив библиотеки МГУ имени А. А. Кулешова

Электронны аналаг друкаванага выдання:

В.І. Рагаўцоў

Метады даследавання мовы. Частка 2
Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2012. – 76 с.; іл.

ISBN 978-985-480-763-8

Разглядаюцца такія метады лінгвістычных даследаванняў, як колькасныя, матэматычныя, эксперыментальныя, тыпалагічныя, сацыялінгвістычныя, псіхалінгвістычныя і нейралінгвістычныя.

Для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ.

Частка першая выйшла ў выдавецтве УА “МДУ імя А.А. Куляшова” ў 2011 г.

УДК 372.8:821.161.3 (075.8)

ББК 74.268.3 (4 Бен)

Рагаўцоў, В.І. Метады даследавання мовы [Электронны рэсурс]: вучэб.-метад. мат-лы: у 2 ч. Ч. 2 / В.І. Рагаўцоў. – Электрон. даныя. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2012. – Загал. з экрана.

212022, г. Магілёў
вул. Касманаўтаў, 1
тэл.: 8-0222-28-31-51
e-mail: alexpzn@mail.ru
<http://www.msu.mogilev.by>

- © Рагаўцоў В.І., 2012
- © УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2012
- © УА “МДУ імя А.А. Куляшова”,
электронны аналаг, 2012

ПРАДМОВА

Другая частка вучэбна-метадычных матэрыялаў, як і першая ("Метады даследавання мовы": вучэбна-метадычныя матэрыялы. Магілёў: УА "МДУ імя А.А. Куляшова", 2011. – 108 с.), складаецца з асобных тэм, кожная з якіх, апрача тэарэтычнага матэрыялу, уключае пытанні і заданні для кантролю ведаў студэнтаў, урыўкі з мовазнаўчых прац, а таксама пытанні да іх.

Вучэбныя матэрыялы змяшчаюць фрагменты прац пераважна ўсходнеславянскіх мовазнаўцаў (расійскіх – Б.М. Галавіна, В.І. Белікава і Л.П. Крысіна, А.Р. Лурьі, Л.У Шчэрбы, С.І. Траскавай, Б.А. Успенскага, Р.М. Фрумкінай, А.М. Шахнаровіча, Т.А. Графавай і інш. і беларускіх – Г.П. Кліменкі).

Урыўкі з лінгвістычных прац даюць магчымасць студэнтам-філолагам азнаёміцца з разважаннямі вядомых мовазнаўцаў па найбольш важных і актуальных праблемах, звязаных з метадамі і прыёмамі лінгвістычнага аналізу.

Змешчаныя пасля ўрыўкаў пытанні маюць на мэце не толькі праверыць, наколькі трывала засвоілі студэнты неабходны матэрыял, але і садзейнічаць удасканаленню ў іх навыкаў крытычна-абгрунтаванага аналізу тэарэтычных з'яў, якія ў лінгвістычнай літаратуры не маюць адназначнай інтэрпрэтацыі.

Прапанаваная літаратура можа быць выкарыстана студэнтамі пры падрыхтоўцы да практычных (семінарскіх) заняткаў па дысцыпліне спецыялізацыі "Метады лінгвістычнага даследавання", а потым да заліку і дапаможа лепш разабрацца ў складаных тэарэтычных праблемах.

Аўтар выказвае шчырую падзяку афіцыйным рэцэнзентам дапаможніка – загадчыку кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава, кандыдату філалагічных навук, дацэнту Г.А. Арцямёнку і загадчыку кафедры англійскага, агульнага і славянскага мовазнаўства Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова, кандыдату філалагічных навук, дацэнту Я.Я. Іванову за каштоўныя заўвагі і парады.

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Куляшова

1. КОЛЬКАСНЫЯ МЕТАДЫ

Колькасныя метады – выкарыстанне падлікаў пры вывучэнні мовы і маўлення. Лічыцца, што гэтыя метады звычайна прымяняюцца пры даследаванні адзінак маўлення (тэксту) і вельмі рэдка адзінак мовы, пераважна лексічных (напрыклад, колькасны падлік слоў у частотных слоўніках, розных тыпаў полісеміі). Аднак паколькі сегменты тэкстаў (гукі, морфы, словы і г. д.), якія з'яўляюцца аб'ектам падліку, суадносяцца з пэўнымі моўнымі адзінкамі, то ёсць падставы сцвярджаць, што колькасныя метады ўскосна служаць для вывучэння самой мовы.

Заўвага. Некаторыя вучоныя размяжоўваюць колькасныя і статыстычныя метады (разглядаюць іх як разнавіднасці квантытатыўнага метаду). Ёсць меркаванне, што статыстычныя метады мэтазгодна адносяць да матэматычных метадаў (гл. *Матэматычныя метады*. С. 9).

Пры дапамозе колькасных метадаў даследуюцца многія мовазнаўчыя праблемы (як тэарэтычныя, так і прыкладныя), у прыватнасці:

а) вызначаецца аўтарства ананімных або псеўданімных твораў. Напрыклад, грузінскі мовазнавец Р. Мдзівані на аснове статыстычных падлікаў удакладніў аўтарства аднаго са спісаў Законаў Вахтанга VI*, частка якога была дапісана Тэймуразам II;

б) устанаўліваецца час дыферэнцыяцыі моў. Так, амерыканскі вучоны М. Сводэш прапанаваў (1948–1952) метад выяўлення хуткасці моўных змен (глотахраналогія), што служыць падставай для вызначэння часу адзялення роднасных моў. У прыватнасці, на падставе падлікаў ён спрабаваў вызначыць час расшчавлення дагістарычнага адзінства некаторых этнічных груп моў.

Г.А. Клімаў на аснове аналізу 100 слоў выказаў меркаванне, што вылучэнне сванскай мовы з агульнакартвельскай мовы-асновы павінна было пацацца пасля 2 тыс. да н. э., а разыходжанне грузінскай і занскай моў – у 8 ст.

Т.В. Гамкрэлідзэ і Г.І. Мачаварыяні на аснове спісу з 200 слоў удакладнілі гіпотэзу Г.А. Клімава. Паводле іх падлікаў, вылучэнне сванскай мовы адбылося прыкладна ў 10 ст. да н. э., а картвельска-занская дыферэнцыяцыя – на мяжы старой і новай эры;

в) вывучаюцца розныя моўныя адзінкі (фанемы, марфемы, словы) у тэксце: частата ўжывання, спалучальнасць з іншымі адзінкамі, сустрасальнасць у тэкстах розных жанраў і інш. ці асаблівасці класаў адзінак (частата ўжывання пэўнай граматычнай формы ў якой-небудзь сінтаксічнай функцыі, сярэдняя даўжыня слова або сказа і да т. п.). Напрыклад, выяўлена,

* *Вахтанг VI* (1675–1735) – грузінскі палітычны дзеяч, пісьменнік, вучоны. Пад яго кіраўніцтвам створаны кодэкс феадальнага права Грузіі (Законы Вахтанга).

што колькасць глухіх зычных пераважае над колькасцю звонкіх, што самыя частотныя словы ў нашай мове з'яўляюцца больш старажытнымі, мнагазначнымі і маюць больш простую марфемную будову;

г) апісваюцца стылістычныя асаблівасці мовы мастацкага твора або аўтара (выкарыстоўваецца крытэрыі стабільнасці адноснай частаты на больш ужывальных слоў);

д) выяўляюцца тыпалагічныя адрозненні паміж моўнымі адзінкамі. Напрыклад, колькасныя адрозненні сведчаць пра амаль абавязковае ўжыванне ў тэксце асабовага займенніка пры дзеяслове ў англійскай мове, звычайнае – у рускай мове і стылістычную маркіраванасць такога ўжывання – у лацінскай мове;

е) складаюцца частотныя слоўнікі. Частотныя слоўнікі розных моў сведчаць, што найбольш ужывальныя 1000 слоў (па іншых звестках – 1100) складаюць каля 80% тэксту. Значыць, для таго каб засвоіць замежную мову, найперш трэба авалодаць гэтай колькасцю слоў – і можна карыстацца гэтай мовай (размаўляць, чытаць і разумець). Значэнне ж астатніх незразумелых у тэксце 20% слоў можна вызначыць з кантэксту.

Вядомы такія частотныя слоўнікі рускай мовы: Yosselson H. The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit, 1953; Э. Штейнфельдт. Частотный словарь современного русского литературного языка. М., 1973; Частотный словарь русского языка / под ред. Л.Н. Засорной. М., 1977; О.Н. Ляшевская, С.А. Шаров. Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). М.: Азбуковник, 2009 і інш. У Беларусі выдадзены найбольш поўны паводле аб'ёму рээстрадава матэрыялу і велічыні абследаванай тэкставай выбаркі "Частотны слоўнік беларускай мовы" Н.С. Мажэйкі і А.Я. Супруна (Мн., 1976–1992), выпускі (1–5) якога пабудаваны на матэрыяле мастацкай прозы, публіцыстыкі, вуснай народнай творчасці, паэзіі, гутарковай мовы. Статыстычныя параметры прыводзяцца таксама і ў слоўніках мовы пісьменнікаў: "Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа" (Мн., 1990), "Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа" (Мн., 1993), "Слоўнік мовы Янкі Купалы" ў 8 т. (Мн., 1997–2003. Т. 1–5).

На Украіне ў 1981 г. выйшаў двухтомны "Частотны слоўнік сучаснай украінскай мастацкай прозы".

Колькасныя метады прыдатныя для выкарыстання ў многіх сферах мовазнаўства, а таксама ў сумежных навуках тыпу сацыялінгвістыкі і псіхалінгвістыкі, дзе з дапамогай іх апрацоўваюцца меркаванні інфармантаў. Вынікі падлікаў адлюстроўваюцца ў табліцах, графіках, працэнтах, дзесятковых

дробах і да т. п. У некаторых выпадках выкарыстоўваюцца статыстычныя формулы (напрыклад, для ацэнкі атрыманых пры падліку велічынь з пункту гледжання іх заканамернасці / выпадковасці).

Актыўнае выкарыстанне колькасных метадаў пры вывучэнні мовы (маўлення) пачалося ў сярэдзіне 20 ст., што звязана з развіццём прыкладных даследаванняў, у прыватнасці машынай апрацоўкай тэксту. Умелае прымяненне гэтых метадаў дае магчымасць атрымаць каштоўныя, аб'ектыўныя і дакладныя вынікі.

ПЫТАННІ

1. Што такое колькасныя метады? Ці правамерна адрозніваць колькасныя і статыстычныя метады? Чаму?

2. Якія тэарэтычныя і прыкладныя мовазнаўчыя праблемы могуць даследавацца пры дапамозе колькасных метадаў?

Літаратура

* * *

Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994. С. 305-308.

* * *

Гируцкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 288-290.

Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974. С. 245-246.

Косовский Б.И. Общее языкознание: учение о слове и словариом составе языка. Мн., 1974. С. 239-244.

Плотников Б.А. Методы исследования лексики // Общее языкознание / под общ. ред. А.Е. Супруна. Мн., 1983. С. 219-221.

Плотников Б.А. Основы семаснологии. Мн., 1984. С. 183-190.

Мечковская Н.Б. Количественные методы в определении степени аналитизма-синтетизма языков // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 252-254.

Мечковская Н.Б. Количественные методы в определении степени аглотинативно-сти-фузионности языков // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 255-257.

* * *

Алексеев П.М. Статистическая лексикография. Л., 1975.

Андреев И.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. Л., 1967.

Головин Б.Н. Язык и статистика. М., 1970.

Плотников Б.А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. Мн., 1979.

Фрумкина Р.М. Роль статистических методов в современных лингвистических исследованиях // Математическая лингвистика. М., 1973.

Плотнікаў Б.А. Метады даследавання мовы // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мн., 1994.

Шайкевич А.Я. Количественные методы в языкознании // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

І.А. Бодуэн дэ Куртэнэ

Колькаснасць у моўным мысленні¹

<...> § 11. Пяняцце лікавай колькаснасці ў моўным мысленні ахоплівае таксама:

вызначэнне колькасці частак, або элементаў, у складаных моўных утварэннях;

даследаванне ўзаемных адносін¹ паміж элементамі моўнага мыслення, якія вызначаюцца з дапамогай статыстычнага метаду;

значэнне паўтарэння і ўзмацнення ўражанняў і ўспамінаў, звязаных з узнаўленнем моўнага мыслення ў час зносін паміж людзьмі;

паняцце кумуляцыі ўражанняў, паняцце прывыкання, паняцце аўтаматызацыі моўных функцый.

§ 27. <...> Супастаўляючы і параўноўваючы колькаснасць у моўным мысленні з колькаснасцю матэматычнага мыслення, мы адзначаем іх асноўнае адрозненне. Тое, што адносіцца да матэматыкі, можна выразіць у дакладных формулах, як метадамі ніжэйшай, так і вышэйшай матэматыкі. Адзіны метада, які мае матэматычную аснову і прымяняецца да гэтага часу ў мовазнаўстве, – гэта статыстычны метада, г. зн. эмпірычнае вызначэнне ўзаемных працэнтных адносін разнастайных праяўленняў моўнага жыцця (працэнтныя адносіны ў апісальнай і гістарычнай фанетыцы, у марфалогіі і г. д.). Іншыя матэматычныя паняцці ў адносінах да моўнага мыслення абазначаюцца толькі прыблізна і сістэматычна яшчэ да яго не дастасоўваюцца.

Выкарыстоўваюцца, праўда, матэматычныя паняцці ў галіне эксперыментальнай фанетыкі, у якой мы маем справу з фізічнымі хвалямі, з колькаснасцю ваганняў, з рознымі крывымі аналітычнай геаметрыі; але эксперыментальная фанетыка – не мовазнаўства ў дакладным сэнсе слова. Эксперыментальная фанетыка даследуе толькі часовыя фізічныя з'явы, якія спадарожнічаюць выўленню індывідуальнага моўнага мыслення ў грамадскім асяроддзі. <...>

¹ *Бодуэн дэ Куртэнэ І.А.* Количественность в языковом мышлении // Бодуэн дэ Куртэнэ І.А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. М., 1963. Т. 2.

Пытання

1. Што ахоплівае, паводле І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, паняцце "лікавай колькаскасці ў моўным мысленні"?
2. У чым сутнасць статыстычнага метаду?
3. Дзе яшчэ, апрача мовазнаўства, выкарыстоўваецца, на вашу думку, статыстычны метада?

Р.М. Фрумкіна

Прымяненне статыстычных метадаў у вывучэнні мовы²

<...> Асаблівую карысць дае прымяненне метаду параўнання статыстычных структур тэкстаў для ўстанаўлення аўтарства ананімных твораў (пры ўмове, што вядома некаторая колькасць тэкстаў, якія безумоўна належаць меркаванаму аўтару ананімнага тэксту).

Методыка такога даследавання ў агульных рысах наступная:

1) Складаецца графік (або табліца) размеркавання слоў для ананімнага твора (Юл даследаваў толькі размеркаванне назоўнікаў. Магчыма, што больш эфектыўна было б скласці таксама табліцы для іншых паўназначных часцін мовы).

2) Аналагічныя табліцы складаюцца для тэкстаў двух (або больш) пісьменнікаў, якія, як мяркуецца, маглі быць аўтарамі ананімнага тэксту.

3) Для кожнай з табліц (ананім, аўтар I, аўтар II і г. д.) складаюцца лікавыя характарыстыкі, якія дастаткова кампактна апісваюць тып размеркавання і дастаткова падрабязна адлюстроўваюць адрозненне ў размеркаванні для розных тэкстаў. Затым праводзіцца параўнанне гэтых лікавых характарыстык, і калі характарыстыкі ананіма бліжэй да характарыстык аўтара II, чым аўтара I, то ёсць усе падставы меркаваць, што ананімны тэкст належыць аўтару II. <...>

Пытання

1. Пры якой умове статыстычны метада можа выкарыстоўвацца для выяўлення аўтарства ананімных твораў?
2. Якая ў агульных рысах методыка ўстанаўлення аўтарства ананімных твораў?

² Фрумкіна Р.М. Применение статистических методов в изучении языка // О точных методах исследования языка: (о так называемой "математической лингвистике"). М., 1961.

2. МАТЭМАТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ

Матэматычныя метады ў лінгвістыцы – гэта сукупнасць навукова-даследчых прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца для распрацоўкі фармальнага апарату апісання натуральных і некаторых штучных моў.

Адна з разнавіднасцей гэтых метадаў – статыстычныя.

Заўвага. У адрозненне ад колькасных метадаў, сутнасць якіх зводзіцца да простага падліку частаты ўжывання моўных фактаў, статыстычныя метады маюць непасрэднае дачыненне да матэматычнай лінгвістыкі, паколькі прадугледжваюць выкарыстанне розных формул.

Так, паводле Б.А. Плотнікава, з дапамогай колькасных метадаў выяўляецца, напрыклад, колькасць ужывання ўсіх лексічных адзінак, літар *a*, *я* (на іх долю прыпадае каля 18% літараўжывання ў у беларускіх тэкстах, што яскрава сведчыць пра пашырэнне акання і якання ў беларускай мове).

Статыстычныя метады прымяняюцца для выяўлення тэндэнцый развіцця і функцыянавання мовы, заканамернасцей (правілаў) ужывання пэўных моўных фактаў. Яны ўключаюць формулы, з дапамогай якіх выяўляюцца правілы размеркавання моўных адзінак у тэксце, іх колькасныя і якасныя асаблівасці і інш. Прыкладам такой заканамернасці можа быць наступная: на пачатку тэксту розных слоў больш, а далей іх менш, інакш кажучы, чым далей ад пачатку тэксту, тым менш у ім сустракаецца ўпершыню ўжытых слоў.

Матэматычныя метады пачалі актыўна прымяняцца пры вывучэнні мовы ў 1950-я гады ў сувязі з развіццём машыннага перакладу.

Актыўнае выкарыстанне матэматычных метадаў для вывучэння моўнага матэрыялу дае падставы сцвярджаць, што ў матэматычнай лінгвістыцы склаліся два кірункі – лінгвастатыстыка і стылістычная статыстыка.

1. Лінгвістычная статыстыка. Яна мае на мэце вывучэнне колькасных заканамернасцей натуральнай мовы, якія выяўляюцца ў тэкстах.

Лінгвастатыстыка ўзнікла з неабходнасці дапоўніць структурныя характарыстыкі моўных адзінак характарыстыкай іх ужывальнасці. Гэта заснавана на тым, што любая моўная адзінка мае апрыёрна ўласцівую ёй імавернасць быць ужытай у тэксце з той або іншай частатой, якую і ставілася на мэце выявіць.

Асноўныя паняцці і катэгорыі лінгвастатыстыкі запазычаны з матэматычнай статыстыкі. Гэта паняцці генеральнай сукупнасці, выбаркі, частаты, імавернасці, статыстычнай ацэнкі і інш.

У лінгвастатыстыцы адрозніваюць дзве разнавіднасці генеральнай сукупнасці: 1) сукупнасць тэкстаў (пэўнага жанру, пэўных аўтараў або часовага інтэрвалу) і 2) сукупнасць адзінак аднаго моўнага ўзроўню (фанем, марфем, слоў і сказаў).

Выбарка – гэта выбарачная сукупнасць, атрыманая ў выніку статыстычных назіранняў (напрыклад, сукупнасць фанетычных слоў у пэўным тэксце).

Частата – абсалютная колькасць, якая паказвае, як часта моўная з’ява сустракаецца ў вусным або пісьмовым маўленні.

Імавернасць – мера аб’ектыўнай магчымасці выпадковай падзеі, г. зн. падзеі, якая часам адбываецца ў пэўнай масавай з’яве, а часам не.

Адна з рэальных падстаў выкарыстання статыстыкі пры вивучэнні маўлення – аб’ектыўна ўласцівая для мовы колькасныя прыметы і характарыстыкі, якія падпарадкоўваюцца тым або іншым статыстычным заканамернасцям. Напрыклад, выяўлена, што сярэдняя частата ўжывальнасці дзеяслова ў расійскіх пісьменнікаў 19 і 20 ст. наступная (дадзеныя атрыманы з тэкставых выбарак, кожная з якіх даўжынёй у 500 паўназначных слоў; было ўзята 20 выбарак з тэкстаў кожнага пісьменніка): Карамзін – 110, Пушкін – 110, Лермантаў – 97, Гогаль – 97, Герцэн – 94, Ганчароў – 98, Дастаеўскі – 109, Л. Талстой – 103, Тургенеў – 107, Чэхаў – 127, Купрын – 77, Бунін – 87, А. Талстой – 97, Гладкоў – 110. Гэтыя дадзеныя (яны могуць быць удакладнены) сведчаць, што існуе нейкая імавернасная заканамернасць, якая вызначае частотнасць кожнага элемента мовы.

Супастаўляльна-статыстычныя назіранні аб ужывальнасці дзеепрыметнікавых зваротаў у аўтарскім маўленні дзвюх аповесцей беларускіх пісьменнікаў В. Быкава і А. Адамовіча³, перакладзеных на рускую мову і ў арыгінале, сведчаць (паводле Г.В. Ярмоленкі), што ў мове рускай мастацкай прозы дзеепрыметнікавыя звароты сустракаюцца ў 2,6 раза часцей, чым у беларускай прозе, паколькі ім адпавядаюць даданыя азначальныя часткі ў складзе складаназалежнага сказа або выкарыстоўваюцца іншыя эквіваленты (без дзеепрыметнікавых канструкцый). Гэта дае падставы даследчыкам зрабіць выснову: мова сучаснай беларускай прозы мае больш гутарковы характар у параўнанні з мовай сучаснай рускай прозы, якая вызначаецца большай кніжнасцю.

З улікам адзінак даследавання адрозніваюць розныя віды лінгвастатыстык: лексічная, фаналагічная, граматычная і дэрывацыйная.

Лексічная статыстыка. Яна займаецца вивучэннем статыстычнай арганізацыі слоўніка або пэўнага тэксту, вызначэннем семантычнай адлегласці паміж словамі.

³ *Быкаў В.* Дажыць да святання // Выбраныя творы: у 2 т. Мн.: Маст. літ., 1974. – *Быков В.* Обелск. Дождь до рассвета. Мн.: Маст. літ., 1977; *Адамовіч А.* Хатынская аповесць. Мн.: Нар. асвета, 1976. – *Адамовіч А.* Хатынская повесть. М.: Советский писатель, 1984.

Найбольшае пашырэнне атрымаў метада аналізу статыстычнай ужывальнасці лексічных адзінак у тэксце, заснаваны на так званым законе Цыпфа, які зводзіцца да формулы $F \cdot i = c$, дзе F – частата слова, i – ранг гэтага слова (г. зн. нумар у спіску слоў, спарадкаваным паводле змяншальнай частаты), а c – сталая велічыня. Такім чынам, адносіны паміж рангам слова і яго частатой утвараюць сталую велічыню.

Ёсць меркаванне (А.Я. Супрун), што рэдкаўжывальныя моўныя адзінкі робяць на чытача ці слухача большае ўражанне, чым частаўжывальныя. Напрыклад, словы *грандыёзны* ці *велізарны* хутчэй звернуць на сябе ўвагу, чым адзін з найчасцей ужывальных прыметнікаў – *вялікі*.

Статыстычная арганізацыя тэксту выяўляецца ў тым, што "пакрывальнасць" тэксту рознымі словамі адпавядае такой заканамернасці: на пачатку тэксту розных слоў больш, а далей іх менш (Ф. Пап).

Статыстычныя метады выкарыстоўваюцца для вызначэння адлегласці паміж словамі, дзеля чаго служыць наступная формула:

$$p(a, b) = \sum_{i=1}^n [f_i(a) - f_i(b)],$$

дзе a, b – зададзеныя словы, p – адлегласць, \sum – сума лікаў, f_i – лікавыя значэнні (лічбы ў табліцы).

На аснове дадзеных, атрыманых у выніку даследавання тэкстаў, спалучальнасць некаторых дзеясловаў рускай мовы з назоўнікамі ў пэўных склонах можа быць адлюстравана ў табліцы (паводле Б.А. Плотнікава).

Глаголы	Падеж существительных							
	род.	вин.	с + твор.	о + предл.	от + род.	для + род.	из + род.	в + предл.
<i>Беседовать</i>	0	0	0,82	0,18	0	0	0	0
<i>Изменить</i>	0	0,86	0	0	0	0	0	0,14
<i>Наладить</i>	0	0,80	0	0	0	0	0	0,10
<i>Построить</i>	0	0,88	0	0	0	0,47	0	0
<i>Производить</i>	0	0,88	0	0	0	0,04	0	0
<i>Создавать</i>	0	0,90	0	0	0	0	0,003	0

Вылічаную адлегласць паміж разгляданымі дзеясловамі можна падаць у выглядзе наступнай матрыцы (паводле Б.А. Плотнікава).

	<i>Беседо- вать</i>	<i>Изме- нить</i>	<i>Нала- дить</i>	<i>Пост- роить</i>	<i>Произво- дить</i>	<i>Созда- вать</i>
<i>Беседовать</i>		2,00	1,90	1,95	1,92	1,93
<i>Изменить</i>			0,10	0,23	0,20	0,21
<i>Наладить</i>				0,25	0,22	0,23
<i>Построить</i>					0,03	0,12
<i>Производить</i>						0,09
<i>Создавать</i>						

Найбільш близька адлегласць зафіксована паміж дзеясловамі *построить* і *производить* (0,03), *производить* і *создавать* (0,09), а самая вялікая адлегласць выяўлена паміж дзеясловамі *беседовать* і *изменить* (2,00), *беседовать* і *построить* (1,95). Гэтыя колькасныя паказчыкі ў пэўнай ступені адлюстроўваюць і семантычную блізкасць гэтых дзеясловаў.

Для вызначэння семантычнай адлегласці паміж словамі М.П. Качарган прапануе іншы спосаб. Пры параўнанні і супастаўленні спалучальнасці слоў (сінонімаў ці ўсёй лексічна-семантычнай групы) у табліцы ставяць +, калі слова мае такую спалучальнасць, і -, калі не мае. Семантычныя сувязі паміж кожнай парай слоў выяўляюцца паводле формулы

$$r = \frac{ad - bc}{(a + b)(c + d)(a + c)(b + c)}$$

дзе a — ++, b — +-, c — -+, d — --. Такім чынам была выяўлена, напрыклад, семантычная адлегласць паміж словамі са значэннем недакладных часавых адрэзкаў. Найбольшы лічбавы паказчык, а значыць і найцяснейшыя семантычныя сувязі, маюць словы *пора – доба 'час'*, далей у парадку зніжэння ступені семантычнай сувязі ідуць *час – дні*, *пора – година*, *час – пора*, *пора – период*, *эпоха – доба 'эпоха'*, *эпоха – период*, *час – доба 'час'*, *час – година 'час'*, *пора – дні*. Найслабейшая семантычная сувязь выяўляецца паміж словамі *час – мить 'міг'*, *час – era*, *час – эпоха*, *дні – era*.

Фаналагічная статыстыка. Яна займаецца вывучэннем частаты ўжывальнасці фанетычных адзінак і адпаведных ім знакаў алфавіта. Напрыклад, выяўлена што імавернасць частотнасці галосных фанем рускай мовы ў сучасным маўленні наступная (паводле М.А. Сапажкова): фанема <a> і яе варыянты – 0,188, фанема <n> і яе варыянты – 0,122, фанема <э> і яе варыянты – 0,047, фанема <y> – 0,039, фанема <o> – 0,038, фанема <ы> – 0,019.

Заўвага. Фанема <ы> як самастойная прызнаецца толькі прадстаўнікамі Пецярбургскай (Ленінградскай) фаналагічнай школы.

Інакш кажучы, на кожныя 1000 гукаў у маўленчай плыні прыпадае ў сярэднім 185 гукаў [а], 122 гукі [н], 47 гукаў [э], 39 гукаў [у], 38 гукаў [о] і толькі 9 гукаў [ы].

Граматычная статыстыка. Яе прызначэнне – вывучэнне ўжывальнасці граматычных разрадаў слоў (часцін мовы), граматычных формаў слоў, адзінак і мадэлей. Калі, напрыклад, у маўленчым ланцужку працягласцю ў 100 000 словаўжыванняў словаўжыванні дзеясловаў сустрэцца 10 000 разоў, імавернасць ужывання дзеяслова роўная 0,1 ($P = 10\,000 / 100\,000 = 0,1$).

Дэрывацыйная статыстыка. Вядома, што афіксальная дэрывацыя з'яўляецца асноўным спосабам утварэння новых слоў у неізаляцыйных мовах і мінімальна выкарыстоўваецца ў мовах ізаляцыйнага тыпу (кітайскай, в'етнамскай, кхмерскай, лаоскай і інш.). Так, доля марфемных дэрыватаў у розныя часы для розных моў складае: сярод новай рускай лексікі 60-х гг. 20 ст. (3500 новых лексем) – 83%, англійскай лексікі пачатку 60-х гг. – каля 62%, 80-х гг. – 67,5%. У в'етнамскай мове ў тэксце даўжынёй у 100 слоў толькі шэсць утвораны афіксальным спосабам. Разам з тым у той жа в'етнамскай мове актыўна выкарыстоўваецца словаскладанне (усе афіксальныя і вытворныя словы складаюць 31%, у той час як на невытворныя словы прыпадае 69%).

2. Стылістычная статыстыка. З дапамогай статыстычных метадаў яна вывучае асаблівасці функцыянальных і індывідуальных стыляў. Важнае значэнне для вывучэння аўтарскага стылю мае ўлік частотнасці ўжывання пэўнай моўнай адзінкі (найчасцей – слова) у творах. Пад частотнасцю (частатой) разумеюць колькасць (лічбавыя паказчыкі выкарыстання) моўнай адзінкі (афіксаў, словаформаў, лексем, словазлучэнняў і г. д.) у тэкставай выбарцы пэўнага аб'ёму. Частата пэўнага факта вызначаецца на аснове не ўсяго матэрыялу (тэкстаў), а некалькіх выбарак пэўнага аб'ёму. Напрыклад, 100 дзеясловаў, якія сустракаюцца ў выбарцы з 500 самастойных слоў, – гэта і ёсць выбарачная частата. Аднак больш "інфармацыйнай" з'яўляецца сярэдняя выбарачная частата (сярэдня частата), якая выводзіцца з некалькіх аднародных (аднолькавых паводле аб'ёму) выбарак. Каб атрымаць сярэдня частату, трэба падсумаваць усе выбарачныя частоты і падзяліць на колькасць выбарак.

Гэта частата вылічваецца паводле формулы

$$\bar{x} = \frac{\sum (x_1 + x_2 + \dots + x_n)}{n_i}$$

дзе Σ – знак падсумоўвання, \bar{x} – сярэдняя частата, x_1, x_2 – выбарачная частата, n_i – колькасць выбарак. Так, калі даследаваная адзінка ў дзесяці

выбарках сустрэлася адпаведна 101, 86, 94, 103, 100, 102, 93, 87, 99, 95 разоў, то сярэдняя частата вызначаецца наступным чынам:

$$\bar{x} = \frac{101+86+94+103+100+102+93+87+99+95}{10} = 96$$

Частотнасць моўных элементаў у розных пісьменнікаў спецыфічная. Так, напрыклад, 56 найчастотных слоў у творах А. Пушкіна складаюць 40% тэксту, 1000 слоў – 70%, 8000 – 95%, іншыя 13280 слоў – усяго толькі 5% тэксту.

Для выяўлення істотных адхіленняў выбарачных частот ад сярэдняй частаты, абумоўленых пэўнай мэтай, выкарыстоўваецца так званы "хі-квадрат крытэрыі", формула якога выглядае так:

$$\chi^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{\bar{x}}$$

Напрыклад, у творы зроблены дзве выбаркі з частатамі адзінак 270 і 220 (сярэдня частата – 245). Падставім гэтыя велічыні ў формулу і атрымаем

$$\chi^2 = \frac{(270-245)^2}{245} + \frac{(220-245)^2}{245} = 5,1$$

Велічыня "хі-квадрат" роўна 5,1, г. зн. яна, як сведчыць табліца, большая, чым "крытычная" – 3,84. Відавочна, што адступленне ад сярэдняй частаты з'яўляецца прыкметным і таму невыпадковым.

Апрача разгледжаных, вылучаюць таксама тыпалагічную і храналагічную статыстыкі.

Тыпалагічная статыстыка. Яе задача – вивучэнне колькасных індэксаў, якія адрозніваюць мовы (гл. *Тыпалагічны метад*. С. 33).

Храналагічная статыстыка (глотахраналогія). Яна створана амерыканскім мовазнаўцам М. Сводэшам у 1948–52 гг., займаецца выяўленнем хуткасці моўных змен і распрацоўкай статыстычных метадаў вызначэння часу разыходжання роднасных моў і ступені блізкасці паміж імі. Глотахраналогія грунтуецца на дапушчэнні, што асноўны лексічны фонд мовы змяняецца прыкладна з аднолькавай хуткасцю ў розныя эпохі.

Паводле М. Сводэша (1909–1967), на працягу 1000 гадоў змяняюць сваё значэнне ці знікаюць з мовы толькі 20% лексічных адзінак асноўнага слоўнікавага фонду (з 200 самых частых і важных слоў).

Лічыцца, што на працягу аднаго тысячагоддзя працэнт захавання асноўнага слоўнікавага фонду (не будзе заменены іншымі словамі) для ўсіх моў прыкладна аднолькавы і роўны 80,5 або 81% (для спісу ў 200 слоў) і 86% (для спісу ў 100 слоў). Да асноўнага фонду адносяцца асабовыя і

пытальныя займеннікі, некаторыя дзеясловы, што абазначаюць рух ('прыходзіць'), элементарныя фізіялагічныя функцыі і адчуванні ('піць', 'чуць', 'бачыць'), абазначэнні памераў ('шырокі', 'доўгі'), касмічных з'яў ('сонца', 'неба'), жывёл ('чарвяк', 'гадзюка'), колеру ('чорны'), назвы роднасці і да т. п. У асноўны фонд уваходзяць таксама назвы частак цела, некаторых жывых істот, прыродных з'яў, элементаў рэльефу, роднасці, некаторыя займеннікі, прыметнікі, якія абазначаюць элементарныя геаметрычныя паняцці і колеры, шэраг дзеясловаў і інш., напрыклад: 'вуха', 'рука', 'нага', 'галава'; 'сонца', 'воблака', 'туман'; 'маці', 'бацька', 'муж', 'жонка'; 'доўгі', 'кароткі', 'прамы'; 'чорны', 'белы', 'чырвоны'; 'плысці', 'ляжаць', 'піць', 'чуць', 'бачыць'; 'я', 'мы', 'ты', 'той', 'там'.

З дапамогай глотарналогіі пры параўнанні слоўнікаў было выяўлена, што з часу адасаблення эскімоскай і алеуцкай моў, якія першапачаткова ўтваралі адзіную мову, прайшло 2900 ± 400 гадоў.

С.А. Старасцін прапанаваў падлічваць не словы, а каранёвыя марфемы (асновы), якія захаваліся ў тэкстах пэўнай даўжыні. У выніку глотарналогія стала яшчэ больш дакладным і надзейным інструментам лінгвістычнага датавання моўнай дывергенцыі. Было прапанавана таксама пры аперыраванні старажытнымі мовамі да іх супастаўлення з сучаснымі ўводзіць пэўны колькасны каэфіцыент (папраўку на "старэнне" лексікі мовы).

Падлікі, праведзеныя паводле metodyкі С.А. Старасціна, далі магчымасць зрабіць высновы, якія адрозніваюцца ад традыцыйнай класіфікацыі цюркскіх моў, заснаванай на геаграфічным, фанетычным і марфалагічным прынцыпах. У прыватнасці, было выяўлена (гл.: Дзьячок М.Т.), што (1) падзел цюркскіх моў на чатыры самыя старажытныя галіны (якуцкую, тувінскую, булгарскую і заходнюю) адбыўся практычна адначасова на працягу трох першых стагоддзяў нашай эры; (2) якуцкая і тувінская мова не выяўляюць асаблівай блізкасці адна да адной і павінны разглядацца як прыналежаць да розных груп; (3) булгарская падгрупа (чувашская мова) вылучылася з адзінай цюркскай прамовы не раней (а магчыма, нават некалькі пазней), чым астатнія мовы гэтай падгрупы.

Апрача лексічнага, важнымі ў глотарналогіі прызнаюцца фаналагічны і марфалагічны крытэрыі, найперш у тых выпадках, калі роднасныя мовы (дыялекты) адрозніваюцца толькі фаналагічна і марфалагічна. Таму ўлік выключна гэтых (апошніх двух) крытэрыяў дастатковы, каб прызнаць гэтыя мовы рознымі, хоць слоўнікам яны не адрозніваліся колькі-небудзь істотна. Гэта мае дачыненне, напрыклад, да ісландскай мовы, лексіка якой мала змянілася пасля адасаблення яе носьбітаў на востраве ад носьбітаў іншых скандынаўскіх моў.

Да матэматычных метадаў, якія выкарыстоўваюцца ў мовазнаўстве, апрача статыстычных, належаць таксама метады матэматычнай логікі, тэорыі інфармацыі, тэорыі імавернасці і тэорыі множнакаў.

Матэматычная логіка. Метады матэматычнай лінгвістыкі маюць шмат агульнага з метадамі матэматычнай логікі. Яны выкарыстоўваюць сімвалічную мову: $>$ – больш, $<$ – менш, $=$ – эквівалентнасць, \sim – падабенства, \subset – уключэнне, \cup – аб'яднанне, \wedge – кан'юнкцыя ("і"), \vee – дыз'юнкцыя ("або"), \rightarrow або \supset – імплікацыя ("калі... то"), $x \leftrightarrow y$ – двухбаковая залежнасць, $x \rightarrow y$ – аднабаковая залежнасць, $x - y$ – свабодная залежнасць і інш. Выкарыстанне элементаў матэматычнай логікі паўплывала на ўзбагачэнне прыёмаў даследавання мовы, у прыватнасці на алгарытмізацыю. Так, алгарытмізацыя выкарыстоўваецца як апісанне працэсаў на мове матэматычных сімвалаў з мэтай атрымання алгарытму – сістэмы аперацый ці дзеянняў у зададзеным парадку для дасягнення выніку (звычайна для рэалізацыі на ЭВМ). У мове праграмавання выкарыстоўваецца алгарытм апрацоўкі інфармацыі.

Тэорыя інфармацыі. Яна вывучае працэсы захоўвання, пераўтварэння і перадачы інфармацыі. Адна з задач гэтай тэорыі – выяўленне спосабаў найбольш эканомнай перадачы інфармацыі носьбітамі мовы.

Вядома, што ў кожнай мове тая ж самая інфармацыя нярэдка перадаецца залішне, некалькімі сродкамі. Устаноўлена, напрыклад, што руская мова з'яўляецца збыткоўнай на 38,9%, англійская – 30,7%. Так, у беларускай мове (як і ў многіх іншых), паўтараюцца паказчыкі асобы, склону, ліку, роду, адна і тая ж думка часта дублюецца (ужываюцца ўдакладненні, што пачынаюцца словамі *г. зн., іншымі словамі, інакш кажучы*) і да т. п. Параўн., напрыклад: *Я пішу сачыненне і Пішу сачыненне* (у першым сказе двойчы выражана граматычнае значэнне 1-й асобы: займеннікам *я* і канчаткам *-у*). Або: *шырокую вуліцу* (граматычнае значэнне вінавальнага склону таксама выражаецца двойчы: канчаткам *-у* назойніка *вуліцу* і канчаткам *-ую* прыметніка *шырокую*). Тое ж можна сказаць пра выражэнне граматычнага значэння адзіночнага ліку, напрыклад, у сказе *Ідзе снег*, дзе гэтае значэнне, як і ў пяярэдніх прыкладах, перадаецца двойчы: матэрыяльна выражаным канчаткам *-е* (у форме *ідзе*) і нулявым канчаткам (у форме *снег*).

Устаноўлена, напрыклад, што пры перадачы інфармацыі розная ступень лішку ўласціва стылям той самай мовы. Найбольшы лішак характэрны для афіцыйна-справавога стылю, меншы – для публіцыстычнага і масацкага і найменшы – для спантаннага вуснага маўлення.

Тэорыя імавернасці*. Пад імавернасцю разумеюць лік, які характарызуе магчымасць сустрэць выпадковай падзеі ў пэўнай масавай з'яве. Інакш кажучы, гэта аб'ектыўная магчымасць ажыццяўлення пэўнай падзеі. Імавернасць сапраўднай падзеі (заўсёды адбываецца) прызнаецца роўнай адзінцы, а імавернасць немагчымай падзеі – нулю. У мовазнаўстве такой падзеяй будзе з'яўленне ў тэксце фактаў мовы (фанем, марфем, слоў, сло-ваформаў, членаў сказа і да т. п.). Так, імавернасць, што пасля прыназоўніка *дзея* назоўнік будзе стаяць у форме роднага склону, роўная 1, а ў творным склоне – нулю. Калі, напрыклад, у маўленчым ланцужку працягласцю ў 100 000 словаўжыванняў словаўжыванні дзеясловаў сустрэліся 10 000 разоў, імавернасць ужывання дзеяслова роўная 0,1 ($P = \frac{10000}{100000} = 0,1$).

Звычайна велічыню імавернасці вымяраюць па формуле

$$P_a = \frac{m}{n},$$

дзе P_a – імавернасць, m – колькасць паяўленняў з'яў у дастаткова вялікім шэрагу падзей, n – колькасць з'яў у доследзе.

Калі дапусціць, што частата літар у цэлым адпавядае частаце фанем, паколькі амаль кожная літара ў рускай мове абазначае фанему, то ў тэксце на 1000 літар і прабелаў будзе ў сярэднім 175 прабелаў, 90 – *о*, 62 – *а*, 53 – *т*, 45 – *с*, 40 – *р*, 38 – *в*, 35 – *л*, 28 – *к*, 26 – *м* і толькі 2 – *ф*.

Гэты тып імавернасці называецца сярэдняй імавернасцю. Такія даследаванні выкарыстоўваюцца для апісання асаблівасцей асобных моў, розных стыляў адной мовы або індывідуальнага стылю розных аўтараў.

Аднак гукі ў маўленні размяшчаюцца не адвольна, а ў пэўным для кожнай мовы парадку. Для палінезійскіх моў у межах склада характэрны гукапарадак "зыхны + галосны + галосны", для германскіх – "зыхны + галосны + зыхны". У большасці моў пераважае тып "зыхны + галосны". Веданне такіх заканамернасцей дазваляе вызначыць імавернасць з'яўлення ў маўленчым ланцужку галоснага ці зыхнага. Так, калі ў палінезійскай мове, дзе пасля зыхнага, як правіла, ідуць два галосныя, першым наўздагад выбраным гукам будзе зыхны, то імавернасць таго, што наступным гукам будзе галосны, практычна роўная 1. Веданне такіх абмежаванняў важнае для дэшыфравання тэкстаў.

Гэты тып імавернасці хоць і з'яўляецца больш тонкім, тым не менш не адлюстроўвае сутнасці моўных з'яў. У кожнай мове, апроча ўніверсальных для цэлай групы абмежаванняў у спалучальнасці фанем, існуюць і

* Тэорыя імавернасці ў мовазнаўстве выкладаецца паводле Ю.С. Сцяпанова.

свае абмежаванні. Так, у рускай мове такія абмежаванні могуць абумоўлівацца фаналагічна. Напрыклад, словы тыпу *смола*, *жмола*, *хмола*, *вмова* фаналагічна дапушчальныя, паколькі ў іх не парушаецца спалучальнасць рускіх гукаў, хоць апошнія тры словы не сустракаюцца як натуральныя лексічныя адзінкі, бо марфемы *жмол-*, *хмол-*, *вмов-* не маюць сэнсу. Словы ж тыпу *пмола*, *бмола*, *нмола* фаналагічна недапушчальныя, таму што ў пачатку слова перад галоснымі не дапускаюцца спалучэнні гукаў [пм], [бм], [нм]. Такі тып імавернасці называецца індукцыйнай імавернасцю.

Тэорыя мностваў. Гэта тэорыя прыдатная для даследавання класаў моўных элементаў, якія складаюць не маўленчы ланцужок, а парадыгматыку мовы. Мноства разглядаюць як сукупнасць якіх-небудзь аб'ектаў (элементаў), што маюць агульную прымету. Гэта адно з пачатковых паняццяў, якое нельга перадаць праз іншыя, больш простыя паняцці, а можна толькі праілюстраваць з дапамогай прыкладаў: мноства фанем пэўнай мовы, мноства словаформаў пэўнага тэксту, мноства тэкстаў якой-небудзь мовы і да т. п. Мноства абазначаецца фігурнымі дужкамі ($\{\}$). Так, запіс $A = \{x, y, \dots, z\}$ азначае, што ёсць мноства A , якое складаецца з элементаў x, y, \dots, z .

Каб задаць мноства, неабходна зрабіць пералік усіх яго элементаў або назваць прымету гэтых элементаў. Напрыклад: $A = \{м, м', н, н', л, л', р, в, в', j, j'\}$ або A ёсць мноства санорных зычных у беларускай мове.

Мноства можа складацца з аднаго элемента (напрыклад, мноства сярэднеязычных беларускай мовы складаецца з аднаго элемента – гука $\langle j \rangle$), можа быць пустым, г. зн. не мець ні аднаго элемента (напрыклад, мноства прыдыхальных беларускай мовы).

Прыналежнасць элемента да мноства прынята запісваць так: $x \in A$ (чытаецца: "элемент x належыць мноству A "), а прыналежнасць падмноства мноству – як $A \subset M$ (чытаецца: "мноства A з'яўляецца падмноствам M ").

Два і больш мноствы могуць мець агульныя элементы. У такім разе кажуць, што мноствы перасякаюцца (напрыклад, мноства губных зычных беларускай мовы і звонкіх).

Да колькасных ацэнак элементаў мовы звярталіся такія вялікія вучоныя, як І.А. Бадзён дэ Куртэнэ, А.М. Пяшкоўскі, М.М. Петэрсон, Я.Д. Паліванаў, В.У. Вінаградаў і інш.

Ва ўсіх даследаваннях з выкарыстаннем матэматычных метадаў у мовазнаўстве ўжываецца новая камп'ютарная тэхніка, якая дапамагае аналізаваць вялікія тэкставыя масівы ў аўтаматычным рэжыме.

ПЫТАННІ

1. Што такое матэматычныя метады ў лінгвістыцы? Калі яны пачалі актыўна прымяняцца пры вывучэнні мовы?
2. Што разумеюць пад лінгвастатыстыкай у шырокім і вузкім сэнсе?
3. Чым абумоўлена ўзнікненне лінгвастатыстыкі?
4. У чым сутнасць асноўных паняццяў лінгвастатыстыкі – генеральнай сукупнасці, выбаркі, частаты, імавернасці, статыстычнай ацэнкі?
5. У якіх выпадках можна выкарыстоўваць лінгвастатыстычны метады?
6. Якія адрозніваюць віды лінгвастатыстык?
7. У чым сутнасць лексічнай статыстыкі? Закону Цышфа?
8. Якія заканамернасці выяўлены з дапамогай лексічнай статыстыкі?
9. Чым займаецца фаналагічная статыстыка?
10. Якое прызначэнне граматычнай статыстыкі?
11. Што прадугледжвае дэрывацыйная статыстыка?
12. Што вывучае стылістычная статыстыка?
13. Якая задача тыпалагічнай статыстыкі?
14. Чым займаецца храналагічная статыстыка (глютахраналогія)? Што выяўлена з дапамогай яе?
15. Якія яшчэ метады, апроча статыстычных, належаць да матэматычных метадаў?
16. Якія сімвалы матэматычнай логікі выкарыстоўваюцца ў мовазнаўстве?
17. У чым сутнасць тэорыі інфармацыі? Праілюструйце прыкладамі.
18. Для даследавання якіх моўных элементаў прыдатная тэорыя мностваў?
19. Што такое мноства? Пакажыце на прыкладах.

Літаратура

* * *

Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994. С. 110-112, 305-308.

* * *

Березин Ф.М., Головин Б.И. Общее языкознание. М., 1979. С. 229-232.

Гируцкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 288-290.

Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974. С. 307-309.

Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977. С. 134-135, 139-140.

Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа: лекции по курсу "Введение в языкознание". Л., 1963. 128 с.

Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974. С. 245-250.

Плотников Б.А. Методы исследования лексики // Общее языкознание / под общ. ред. А.Е. Супруна. Мн., 1983. С. 219-221.

Плотников Б.А. Основы семаснологии. Мн., 1984. С. 183-190.

Плотников Б.А. Структура плана содержания. Лексикология // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 76-77.

Степанов Ю.С. Основы языкознания. М., 1966. С. 75-91.

- Адмони В.Г.** Качественный и количественный анализ грамматических явлений // Теоретические проблемы современного языкознания. М., 1984.
- Алексеев П.М.** Статистическая лексикография. Л., 1975.
- Андреев И.Д.** Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. Л., 1967.
- Андрющенко В.М.** Сущность количественного анализа при изучении лингвистического материала // Иностранные языки в школе. 1966. № 1.
- Арапов М.В., Херц М.М.** Математические методы в исторической лингвистике. М., 1974.
- Ахманова О.С., Мельчук Н.А., Падучева Е.В., Фрумкина Р.М.** О точных методах исследования языка: (о так называемой "математической лингвистике"). М., 1961.
- Гиро П.** Проблемы и методы статистической лингвистики // Общее языкознание: хрестоматия / сост. Б.И. Косовский. Мн., 1976.
- Головин Б.Н.** Язык и статистика. М., 1971.
- Дьячок М.Т.** Глоттохронология тюркских языков (предварительный анализ) // Материалы второй научной конференции. Новосибирск, 2001.
- Ермоленко Г.В.** Анонимные произведения и их авторы. Мн., 1988.
- Ермоленко Г.В.** Статистическое описание языковых явлений: лингвистическая статистика: учеб. пособие по спецкурсу. Гродно, 1996.
- Ермоленко Г.В., Могилевский Р.И.** Учебное пособие по лингвистической статистике [Текст]: для студентов-филологов. Самарканд, 1979.
- Калинина Е.А.** Изучение лексико-статистических закономерностей на основе вероятностной модели // Статистика речи. Л., 1988.
- Кокс Д., Снелл Э.** Прикладная статистика: принципы и примеры. М., 1984.
- Кочерган М.П.** Слово і контекст. Львів, 1980.
- Лесохин М.М., Лукьяненок К.Ф., Пиотровский Р.Г.** Введение в математическую лингвистику. Мн., 1982.
- Мажэйка И.С., Супрун А.Я.** Частотны слоўнік беларускай мовы (вып. 1–5, 1976–1992).
- Москович В.А.** Статистика и семантика: опыт статистического анализа семантического поля. М., 1969.
- Носенко И.А.** Иачало статистики для лингвистов. М., 1981.
О принципах и методах лингвостатистического исследования / под ред. О.С. Ахмановой. М., 1966.
- Орлов Ю.К.** Модель частотной структуры лексики // Исследования в области вычислительной лингвистики и лингвостатистики. [М.], 1976.
- Падучева Е.В.** Возможность изучения языка методами теории информации. М., 1961.
- Перебийнис В.И.** Использование статистических методов в типологических исследованиях (на материале славянских и германских языков) // Проблемы языкознания. М., 1967.
- Перебийніс В.С., Муравицька М.П., Дарчук Н.П.** Частотні словники та їх використання. Київ, 1985.
- Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А.** Математическая лингвистика. М., 1977.

Сапожков М.А. Речевой сигнал в кибернетике и связи. М., 1963.

Сводеш М. К вопросу о повышении точности в лексикостатистическом датировании // Новое в лингвистике. М., 1960. Вып. 1.

Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов: пер. с англ. // Новое в лингвистике. М., 1960. Вып. 1.

Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. Таллин, 1987.

Фрумкина Р.М. Вероятность элементов текста и речевое поведение. М., 1971.

Фрумкина Р.М. Возможности изучения языка методами теории информации // О точных методах исследования языка: (о так называемой "математической лингвистике"). М., 1961.

Фрумкина Р.М. Применение статистических методов в изучении языка // О точных методах исследования языка: (о так называемой "математической лингвистике"). М., 1961.

Фрумкина Р.М. Роль статистических методов в современных лингвистических исследованиях // Математическая лингвистика. М., 1973.

Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. М., 1964.

Частотный словарь русского языка /под ред. Л.Н. Засориной. М., 1977.

Шайкевич А.Я. Дистрибутивно-статистический анализ в семантике // Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.

Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетики. М., 1963.

Штейнфельд Э.А. Частотный словарь современного русского литературного языка. Таллин, 1963.

* * *

Головин Б.Н. Опыт вероятностно-статистического изучения некоторых явлений истории русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1965. № 3.

Иванов. Вяч. Вс. Глоттохронология // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Пап Ф. Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов // Вопросы языкознания. 1961. № 6.

Супрун А.Я. Аписальная лингвистика // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мн., 1994.

Шайкевич А.Я. Количественные методы в языкознании // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Б.М. Галавін

Асновы і ўмовы імавернасна-статыстычнага вывучэння мовы і маўлення⁴

<...> Мова можа разглядацца як структура, элементы якой і функцыянуюць у маўленні, і развіваюцца, падпарадкоўваючыся тым або іншым імавернасна-статыстычным законам. Але калі гэта так, то становіцца зразумелай

⁴ *Головин Б.Н.* Основа и условия вероятностно-статистического изучения языка и речи // Головин Б.Н. Язык и статистика. М., 1971.

аб'ектыўная неабходнасць выкарыстання статыстычнай метадыкі, таму што менавіта гэтая метадыка прыстасавана спецыяльна для ўлоўлівання дзеяння розных статыстычных законаў; традыцыйна прызнання метадыкі, якія прымяняюцца мовазнаўствам, прыдатныя для якаснага апісання моўных элементаў саміх па сабе, але яны зусім непрыдатныя для ўстанаўлення і пазнання генетычных і функцыянальных заканамернасцей, што маюць статыстычную прыроду. Вось чаму набывае асаблівую значнасць пастаянная ўвага лінгвістаў да праблем статыстычнай метадыкі ў яе многіх варыянтах. Да ліку гэтых праблем адносіцца і праблема ўмоў паспяховага прымянення статыстыкі ў лінгвістычных даследаваннях.

<...> І першай з гэтых умоў хочацца бачыць саюз статыстыкі з традыцыйнымі метадыкамі якаснага аналізу мовы. Гэты саюз неабходны хоць бы таму, што лінгвіст не зможа прымяніць статыстыку, калі не можа строга адрозніваць фанемы, марфемы, словы, часціны мовы, члены сказа, тыпы сказаў і г. д. Для таго каб паспяхова лічыць, трэба навучыцца адназначна пазнаваць і вызначаць злічоныя элементы ў розных тэкстах і вусным маўленні. Статыстыка сама па сабе не можа забяспечыць распазнаванне якасных характарыстык элементарных адзінак мовы. Але статыстыка, абапіраючыся на вынікі ўжо ажыццёўленага лінгвістамі якаснага аналізу моўных элементаў, паказвае заканамернасці іх функцыянавання і развіцця і дае падставу для якасных адзнак на новым узроўні даследавання.

<...> Другой умовай паспяховага прымянення статыстыкі ў навуцы пра мову з'яўляецца больш або менш выразнае разуменне вучоным тыпаў лінгвістычных задач, якія вырашаюцца на аснове статыстыкі, разуменне магчымасцей статыстыкі ў розных абласцях моўнай структуры і на розных ступенях даследчай абстракцыі ад канкрэтнага моўнага або маўленчага матэрыялу.

<...> Трэцяя ўмова поспеху ў выкарыстанні статыстычнай метадыкі – знаёмства філолага з мінімальна неабходнымі для гэтага статыстычнымі інструментамі. <...> І трэба ведаць, што ж адносіцца да мінімальна неабходных лінгвісту статыстычных інструментаў. Для таго каб гэта ведаць, давядзецца звяртацца па дапамогу да матэматыкі. <...>

Пытанні

1. Чым абумоўлена аб'ектыўная неабходнасць выкарыстання ў лінгвістычных даследаваннях статыстычнай метадыкі? Якое яе прызначэнне?
2. Якія, паводле Б.М. Галавіна, умовы паспяховага прымянення статыстыкі ў лінгвістычных даследаваннях?

Б.М. Галавін

Арганізацыя статыстычнага вывучэння мовы і маўлення⁵

1. <...> Калі лінгвіста цікавяць не толькі самі па сабе частоты, але і ўмовы функцыянавання вывучаемых з'яў і ўплыў гэтых умоў на заканамернасці функцыянавання моўных элементаў, – выбарка павінна быць суцэльнай, г. зн. быць кавалкам тэксту вызначанай даўжыні. Толькі такія выбаркі даюць надзейную інфармацыю і пра статыстычныя заканамернасці, і пра ўплыў на іх, які аказваецца зменлівымі ўмовамі тэксту.

<...> Вопыт паказвае, што пры вывучэнні з'яў марфалогіі і сінтаксісу дастаткова надзейныя вынікі можна атрымаць, маючы 10 выбарак даўжынёй у 500 самастойных слоў кожная (або, калі вывучаюцца цэлыя сказы, – даўжынёй у 250 сказаў). Безумоўна, павелічэнне колькасці выбарак да 15 і 20 павялічыць надзейнасць вынікаў. Часам жа можна абмежавацца і пяццю – васьмю выбаркамі. <...>

Пытанні

1. Якія выбаркі, паводле Б.М. Галавіна, "даюць надзейную інфармацыю і пра статыстычныя заканамернасці"?
2. Якія выбаркі даюць магчымасць атрымаць "дастаткова надзейныя вынікі"?

⁵ Головин Б.Н. Организация статистического изучения языка и речи // Головин Б.Н. Язык и статистика. М., 1971.

3. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ МЕТАДЫ

Экспериментальные метады – такі метады, які дазваляюць вывучаць факты мовы ў абставінах, што кантралююцца даследчыкам. Філасофскай асновай гэтых метадаў з'яўляецца тэзіс аб адзінстве тэарэтычнага і эмпірычнага ўзроўняў пазнання. Аб'ект эксперыменту – чалавек як носьбіт мовы і як інфармант для даследчыка. Экспериментальнае даследаванне праходзіць шэраг стадый. На першай стыдыі ажыццяўляецца планаванне (акрэсліваецца мэта, выбіраецца тып эксперыменту), на другой – выбар тэхнічных сродкаў правядзення і кантролю. Трэцяя стадыя прадугледжвае інтэрпрэтацыю вынікаў эксперыменту (уклучае статыстычны і тэарэтычны аналіз).

У выкарыстанні эксперыментальных метадаў у расійскім мовазнаўстве вылучаюць тры перыяды. У першы перыяд гэтыя метады актыўна дастасоўваюцца да фанетыкі (працы В.А. Багародзіцкага, А.І. Томсана, Л.У. Шчэрбы, М.І. Матусевіч). У другі перыяд абсяг выкарыстання метадаў пашыраецца (марфалогія, сінтаксіс, семантыка, праблемы моўнай нормы, моўных кантактаў, паталогіі маўленчага развіцця і інш.). Трэці перыяд адметны далейшым эксперыментальным даследаваннем мовы і, як вынік гэтага, паглыбленнем метадалагічнага асэнсавання спецыфікі эксперыментальных метадаў у мовазнаўстве ў параўнанні з выкарыстаннем гэтых метадаў у іншых навукх (Л.А. Чыстовіч, М.В. Паноў, Ю.Д. Абрэсян, В.Б. Касевіч, Р.М. Фрумкіна і інш.).

Вялікую ўвагу лінгвістычнаму эксперыменту, які можна свабодна праводзіць на матэрыяле жывых моў, надаваў Л.У. Шчэрба. Вучоны адзначаў, што, выказаўшы якое-небудзь меркаванне пра сэнс таго або іншага слова, той або іншай формы, пра тое або іншае правіла словаўтварэння або формаўтварэння і да т. п., неабходна паспрабаваць, ці можна сказаць шэраг разнастайных фраз, выкарыстоўваючы гэтае правіла. Пры аналізе вынікаў эксперыменту асабліва вялікая, паводле Л.У. Шчэрбы, роля "адмоўнага моўнага матэрыялу", які паказвае або на памылковасць пастуляванага правіла, або на неабходнасць якіх-небудзь яго абмежаванняў, або на тое, што правіла ўжо больш няма, а ёсць толькі факты слоўніка і да т. п.

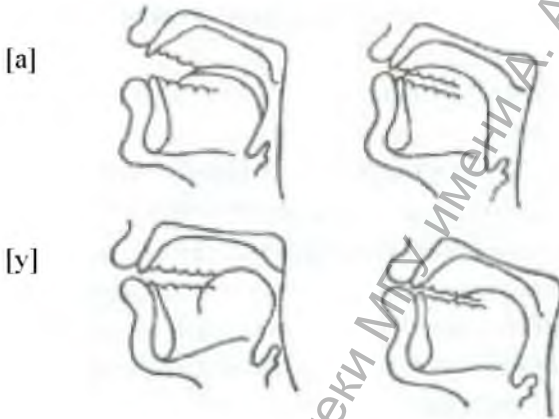
Асноўная перавага эксперыментальных метадаў у параўнанні з саманазіраннем у тым, што яны даюць магчымасць ацаніць тое або іншае маўленчае выказванне: правільнае яно ці няправільнае. Пры гэтым адпадаюць усе папрокі ў суб'ектыўнасці атрыманых такімі метадамі лінгвістычных звестак. Экспериментальныя метады, такім чынам, забяспечваюць высокую дакладнасць і аб'ектыўнасць вывучэння тых або іншых моўных з'яў.

Тэрмін "экспериментальны метад" у мовазнаўстве ўзнік у 2-й палове 19 ст. у сувязі з эксперыментальным вывучэннем вымаўлення гукаў. Да такіх метадаў, якія выкарыстоўваюцца ў фанетыцы для вывучэння гукаў маўлення

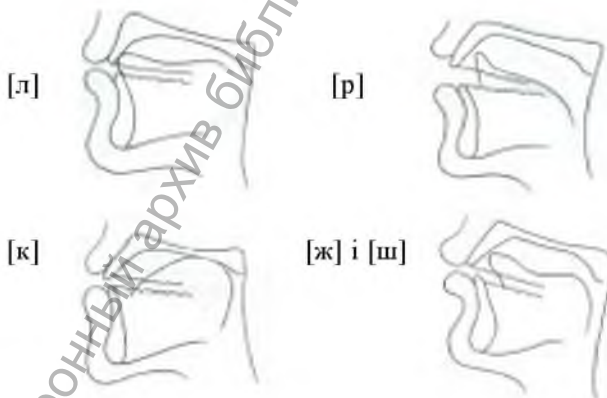
(акустычных параметраў, узделу органаў маўленчага апарату ва ўтварэнні гукаў і г. д.) праз выкарыстанне розных тэхнічных, пераважна электронна-акустычных, сродкаў, адносяцца саматычныя (фізіялагічныя), пнеўматычныя і акустычныя.

Асноўнымі саматычнымі метадамі, пры дапамозе якіх вывучаюцца асаблівасці ўтварэння гукаў, з'яўляюцца наступныя.

1. Рэнтгенаграфія, з дапамогай якой паказваецца становішча органаў маўленчага апарату (на рэнтгенаграмах) і іх рух (пры кінарэнтгене).

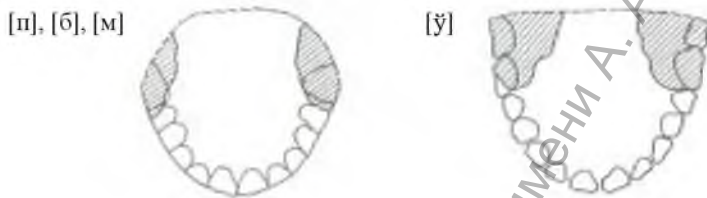
Рыс. 1. Рэнтгенаграмы галосных гукаў беларускай мовы пасля цвёрдых (злева) і мяккіх (справа) галосных гукаў⁶

Рыс. 2. Рэнтгенаграмы зычных гукаў беларускай мовы [л], [р], [к], [ж] і [ш]

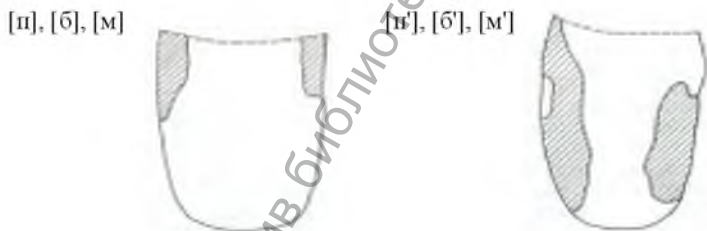
⁶ Рэнтгенаграмы, палатаграмы, лінгваграмы, адантаграмы гукаў беларускай мовы ўзяты з кн.: Крывіцкі А.А., Падлужны А.І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984.

2. Палатаграфія, што служыць для вызначэння месца кантакту языка з паднябеннем пры ўтварэнні гукаў. Дзеля гэтага з тонкай цэлулойднай пласцінкі (або іншага тонкага матэрыялу) вырабляецца штучнае паднябенне (яно шчыльна прылягае да цвёрдага паднябення), якое пакрываецца талькам або пудрай. Пры артыкуляцый гук на паднябенні відаць сцёртыя ад сутыкнення з языком мясцінкі. Атрыманы рысунак фатаграфуюць, у выніку чаго атрымліваецца палатаграма.

Рыс. 3. Палатаграмы зычных [п], [б], [м], [ў] беларускай мовы

3. Лінгваграфія, якая паказвае (на лінгваграме), якімі месцамі язык датыкаецца да паднябення.

Рыс. 4. Лінгваграмы зычных [п], [б], [м] і [п'], [б'], [м'] беларускай мовы

4. Адантаграфія, з дапамогай якой паказваецца (на адантаграме) месца датыкання кончыка языка да верхніх зубоў.

Рыс. 5. Адантаграмы зычных [ц'] і [дз'], [с'] і [з'] беларускай мовы

5. Кімаграфія, якая прымяняецца для запісу з дапамогай кімографа крывых на паперы, што фіксуюць становішча органаў маўлення (артыкуляцыйных рухаў поласцей гартані, рота і носа) у час утварэння гукаў, а таксама змяненні асноўнага тону (голосу) і шумаў. Па кімаграме можна меркаваць пра спосаб і час вымаўлення гукаў, вышыню асноўнага тону⁷.

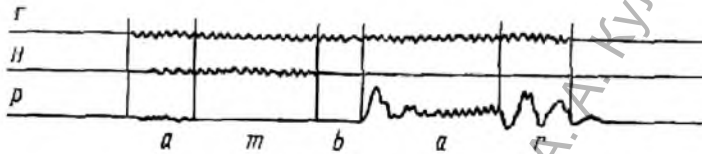

Рис. 6. Кімаграма слова *амбар* у рускай мове

Да акустычных метадаў належаць наступныя.

1. Асцылаграфія, якая выкарыстоўваецца для выяўлення працягласці, вышыні і інтэнсіўнасці гукаў. Гукавыя ваганні пераўтвараюцца ў электрычныя, што фіксуюцца на спецыяльнай ленте ў выглядзе зігзагістай лініі (на асцылаграмах)⁸.

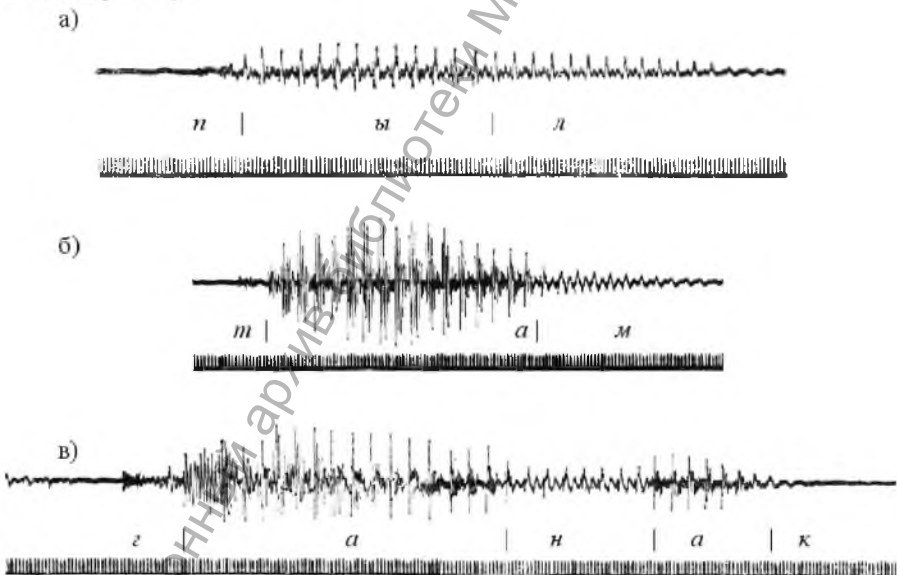
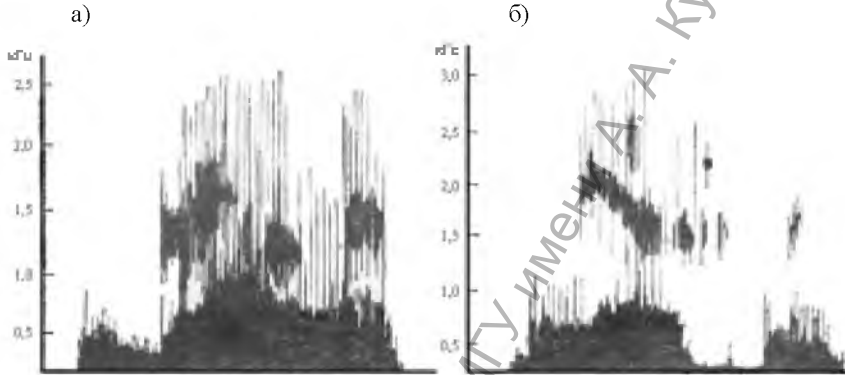

Рис. 7. Асцылаграмы слоў *пыл* (а), *там* (б), *ганак* (в)

⁷ Кімаграма ўзята з кн.: Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 2-е изд. М., 1979.

⁸ Асцылаграмы (а таксама спектраграмы) слоў узяты з кн.: Падлужны А.І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы. Мн., 1977.

2. Спектраграфія, якая прымяняецца для паказу акустычнага рысунка гука, яго частотных складнікаў. Такі рысунак адлюстроўваецца на спектраграмах, што фіксуюць змяненне ў часе асноўных акустычных характарыстык гука: частаты гукавой хвалі і сілы. Вертыкальна нанесеныя чорным колерам рознай інтэнсіўнасці штрыхі адпавядаюць гукавой хвалі – частаце гука і яго сіле.

Рыс. 8. Спектраграмы слоў *ганак* (а), *смешны* (б).

Эсперыментальныя метады выкарыстоўваюцца як у традыцыйных галінах мовазнаўства (напрыклад, у дыялекталогіі, параўн. дыялекталагічных апытальнікі), так і ў адносна новых (сацыялінгвістыцы, псіхалінгвістыцы і нейралінгвістыцы).

Пры планаванні эксперыменту і апрацоўцы вынікаў шырока выкарыстоўваюцца статыстычныя метады.

ПЫТАННІ

1. У чым сутнасць эксперыментальных метадаў? Якія стадыі праходзіць эксперыментальнае даследаванне і што яны прадугледжваюць?
2. Колькі перыядаў вылучаюць у выкарыстанні эксперыментальных метадаў у расійскім мовазнаўстве і чым яны адметныя?
3. Чаму пры аналізе вынікаў эксперыменту асабліва вялікая, паводле Л.У Шчэрбы, роля адмоўнага моўнага матэрыялу?
4. У чым асноўная перавага эксперыментальнага метаду ў параўнанні з саманазіраннем?
5. Капі ўзнік у мовазнаўстве тэрмін "эксперыментальны метад"?
6. Якія эксперыментальныя метады выкарыстоўваюцца ў фанетыцы для вывучэння гукаў маўлення? У чым іх сутнасць?
7. У якіх галінах мовазнаўства, апрача традыцыйных, выкарыстоўваюцца эксперыментальныя метады?

8. Чаму ў наш час эксперыментальныя метады ўсё больш ужываюцца ў сферах, звязаных з аўтаматычнай апрацоўкай тэксту?

Літаратура

* * *

Крывіцкі А.А., Падлужны А.І. Фанетыка беларускай мовы. Мн., 1984. С. 21-53, 60-94.

Падлужны А.І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы / А.І. Падлужны. Мн., 1977. С. 8-24.

* * *

Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. Л., 1991. С. 52-55, 79-80, 93-95.

Гируцкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 292-294.

Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979. С. 17-35.

Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974. С. 206-207.

Косовский Б.И. Общее языкознание: учение о слове и словарном составе языка. Мн., 1974. С. 219-221.

Магусевич М.И. Современный русский язык: фонетика. М., 1976. С. 45-60.

* * *

Гипотеза в современной лингвистике. М., 1980.

Кибрик А.Е. Методика полевых исследований. М., 1972.

Прогноз в речевой деятельности. М., 1974.

Сухотин Б.В. Оптимизационные методы исследования языка. М., 1976.

Фрумкина Р.М. "Язык и мышление" как проблема лингвистического эксперимента // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1980. Т. 40. № 3.

Шахнарович А.М., Графова Т.А. Экспериментальное исследование реализации эмотивности в речевой деятельности // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. М., 1991.

Щерба Л.В. О тroyаком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

* * *

Фрумкина Р.М. Экспериментальные методы // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

У. У. Шчэрба

Аб трыякім аспекце моўных з'яў і аб эксперыменце ў мовазнаўстве

<...> Такім чынам, у мовазнаўства ўводзіцца прынцып эксперыменту. Выказаўшы якое-небудзь меркаванне пра сэнс таго або іншага слова, той або іншай формы, пра тое або іншае правіла словаўтварэння або формаўтварэння

і да т. п., неабходна паспрабаваць, ці можна сказаць шэраг разнастайных фраз (які можна бясконца павялічваць), выкарыстоўваючы гэтае правіла. Станоўчы вынік пацвярджае правільнасць пастулата <...>.

Але асабліва павучальнымі бываюць адмоўныя вынікі: яны паказваюць або на памылковасць пастуляванага правіла, або на неабходнасць якіх-небудзь яго абмежаванняў, або на тое, што правіла ўжо больш няма, а ёсць толькі факты слоўніка і да т. п. Поўная законнасць і вялікае значэнне гэтага метаду ілюструюцца тым, што калі дзіця вучыцца гаворыць (або дарослы чалавек вучыцца замежнай мове), то выпраўленне навакольнымі яго памылак ("так ніхто не гаворыць"), што з'яўляюцца вынікам або нявыпрацаванасці ў яго, або нетрываласці правілаў (безумоўна, неўсвядомленых), адгрывае вялізную ролю ў засваенні мовы. Асабліва плённы метады эксперыментавання ў сінтаксісе і лексікаграфіі і, безумоўна, у стылістыцы. Не чакаючы таго, што нейкі пісьменнік ужыве той або іншы выраз, тое або іншае спалучэнне, можна адвольна спалучаць словы і, сістэматычна замяняючы адно другім, змяняючы іх парадак, інтанацыю і да т. п., назіраць атрыманыя пры гэтым сэнсавыя адрозненні, што мы пастаянна і робім, калі што-небудзь пішам. <...> Людзі, якія займаюцца імі на матэрыяле мёртвых моў, вымушаныя для доказу сваіх палажэнняў звяртацца да надзвычайных хітрасцей, а многія і проста не могуць зрабіць за адсутнасцю матэрыялу <...>.

У магчымасці выкарыстання эксперыменту і хаваецца вялікая перавага – з тэарэтычнага пункту погляду – вывучэння жывых моў. Толькі з яго дапамогай мы можам сапраўды спадзявацца падысці ў будучым да стварэння цалкам адэкватных рэальнасці граматыкі і слоўніка. <...> Трэба ж мець на ўвазе, што ў "тэкстах" лінгвістаў звычайна няма няўдалых выказванняў, між тым як вельмі важную частку моўнага матэрыялу ўтвараюць менавіта няўдалыя выказванні з пазначэннем "так не кажуць", якія я буду называць "адмоўным моўным матэрыялам". Роля гэтага адмоўнага матэрыялу вялізная і зусім яшчэ не ацэненая ў мовазнаўстве, наколькі мне вядома.

<...> Дарэчы, трэба прызнаць, што псіхалагічны элемент метаду несумненны і заключаецца ў ацэначным адчуванні правільнасці або няправільнасці таго або іншага маўленчага выказвання, яго магчымасці або абсалютнай немагчымасці. <...>

У гэтым – абмежавальным – сэнсе і неабходна разумець выказванні... пра важнасць саманазірання ў мовазнаўстве. Для мяне даўно ўжо зусім відавочна, што шляхам непасрэднага саманазірання нельга канстатаваць, напрыклад, "значэнняў" умоўнай формы дзеяслова ў рускай мове. Аднак, эксперыментуючы, г. зн. ствараючы розныя прыклады, ставячы даследуючую форму ў самых разнастайных ўмовы і назіраючы атрыманыя пры гэтым

"сэнсы", можна зрабіць несумненныя вывады пра гэтыя "значэнні" і нават пра іх адносную выразнасць. Пры такім разуменні адпадаюць усе тыя пап-рокі ў "суб'ектыўнасці" атрыманых такім метадам лінгвістычных звестак...: "ці мала што даследчыку можа здацца пры саманазіранні; другою даслед-чыку гэта можа паказацца інакш". Як відаць з усяго выкладзенага вышэй, у аснове маіх лінгвістычных сцвярджэнняў заўсёды ляжаў атрыманы пры эксперыменце моўны матэрыял, г. зн. факты мовы. <...>

Пытанні

1. Якая роля эксперыменту ў мовазнаўстве? Праілюструйце сваімі прыкладамі.
2. У чым бачыць Л.У. Шчэрба перавагу метаду эксперыменту над саманазіраннем?

А.М. Шахнаровіч, Т.А. Графава

Эксперыментальнае даследаванне рэалізацыі эмацыйнасці ў маўленчай дзейнасці

<...> Методыка эксперыменту павінна адпавядаць некаторым патраба-ванням, выкананне якіх і дазваляе звесці да мінімуму абмежаванасць магчымай эксперыменту. Патрабаванні гэтыя наступныя:

1. Эксперыментальная сітуацыя павінна па магчымасці быць набліжана да рэальных сітуацый ужывання носьбітамі мовы з'яў, якія нас цікавяць.

2. Паколькі эксперымент служыць мэце эмпірычнай праверкі тэарэтыч-ных гіпотэз, адной з асноўных задач даследчыка з'яўляецца фармуляванне гіпотэз у форме, якая можа быць правярана эксперыментальна, іншымі сло-вамі, эксперымент павінен быць задуманы і распрацаваны такім чынам, каб яго вынікі або адмаўлялі, або пацвярджалі прадугледжаныя гіпотэзай мер-каванні.

3. Заданне павінна быць сфармулявана выразна і недвухсэнсава, каб рэакцыі інфармантаў (далей – і.) мелі характар, неабходны даследчыку.

4. "У ідэале" і., якія ўдзельнічаюць у эксперыменце, не павінны ведаць, што менавіта будзе правярацца, інакш яны могуць даць "прадзятыя" адка-зы. Па магчымасці і. павінны быць характэрнымі прадстаўнікамі пэўнага слоя насельніцтва і не быць ідэасінкрэтычнымі ў сваіх паводзінах. Добрая воля і. і сумленнасць (натуральнасць) іх рэакцый – важны фактар поспеху эксперыменту, значэнне вынікаў якога ў адваротным выпадку прыкметна зніжасца.

5. <...> Неабходна сачыць за пабочнымі фактарамі, якія не адносяцца да эксперыменту непасрэдна і могуць зрабіць эксперымент "нячыстым", а інтэрпрэтацыю яго вынікаў немагчымай, вар'іраваць павінны толькі структуры, словы і г. д., якія цікавяць эксперыментатара, пры нязменнасці іншых, інакш змяненне характару рэакцый можа аказацца вынікам дзеяння іншых фактараў, чым тыя, якія складаюць прадмет даследавання. <...>

6. Для паспяховасці эксперыменту неабходна, каб атрыманыя дадзеныя маглі быць апрацаваны і прааналізаваны, г. зн. задума павінна прадвызначаць магчымасць статыстычнай апрацоўкі вынікаў, неабходнай для праверкі пакладзенай у аснову эксперыменту зыходнай гіпотэзы.

7. Каб эксперымент меў падставы называцца навуковым метадам вывучэння моўных з'яў, атрыманыя ў ходзе яго лінгвістычныя дадзеныя, як і любой іншай навукі, павінны адпавядаць некаторым базавым характарыстыкам, уключаючы такія абавязковыя патрабаванні, як даступнасць і ўзнаўляльнасць (калі вынікі, атрыманыя адным вучоным, не могуць быць узноўлены іншымі, яны страчваюць сваю навуковую каштоўнасць і ўспрымаюцца з пэўнай доляй скептыцызму), "несупярэчлівасць" (прынцыпы, якія ляжаць у аснове тэарэтычных пабудов, павінны быць суадноснымі і не ўступаць у супярэчнасць з ужо правэранымі прынцыпамі сумежных дысцыплін), прадстаўнічасць матэрыялу <...>.

З прычыны складанасці пабудовы адэкватнай і эфектыўнай эксперыментальнай метадыкі, якая адпавядала б усім пералічаным патрабаванням, распрацоўка спосабаў атрымання і апрацоўкі эксперыментальных дадзеных застаецца адной з самых актуальных і складаных праблем эксперыментальнай псіхалінгвістыкі, у прыватнасці эксперыментальнай псіхасемантыкі.

Пытанні

1. Якім патрабаванням павінна адпавядаць метадыка эксперыменту?
2. Чаму распрацоўка спосабаў атрымання і апрацоўкі эксперыментальных дадзеных застаецца адной з самых актуальных і складаных праблем эксперыментальнай псіхалінгвістыкі?

4. ТЫПАЛАГІЧНЫ МЕТАД

Некаторыя мовазнаўцы апрача супастаўляльнага метаду, які выкарыстоўваецца для апісання адной мовы праз сістэмнае параўнанне з іншай мовай (мовамі) з мэтай выявіць яе спецыфіку, вылучаюць як асобны тыпалагічны метад. Пад гэтым метадам яны разумеюць сукупнасць прыёмаў, з дапамогай якіх вывучаюцца структурныя і функцыянальныя асаблівасці моў незалежна ад іх генетычнай прыроды і геаграфічнага размяшчэння. У выніку такога вывучэння мовы аб'ядноўваюцца ў пэўныя тыпалагічныя класы (групы, тыпы). У адрозненне ад супастаўляльнага метаду, з дапамогай якога вывучаюцца роднасныя і няроднасныя мовы (звычайна дзве і больш), тыпалагічным метадам даследуюцца як асобныя ўзроўні моў, так і цэлыя разнамоўныя сістэмы. Як адзначае У.Д. Аракін, тыпалагічны метад адрозніваецца ад супастаўляльнага тым, што, маючы справы з супастаўленнем, прадугледжвае выяўленне ізаморфных і аламорфных рыс цэлых сістэм, падсістэм і мікрасістэм даледаваных моў.

Заўвага. У мовазнаўчай літаратуры можна сустрэць і іншае меркаванне. З аднаго боку, прызнаецца, што супастаўляльны метад мае непасрэднае дачыненне да агульных прынцыпаў тыпалагічнага вывучэння моў (таму часта ён называецца параўнальна-тыпалагічным або проста тыпалагічным). З другога боку, сцвярджаецца, што супастаўляльны метад адрозніваецца ад тыпалагічнага не спецыфікай прыёмаў, а задачамі даследавання. Гэта дае падставы сцвярджаць аб немэтазгоднасці вылучэння тыпалагічнага метаду як асобнага.

Пошук і тыпалагічнае супастаўленне агульных і розных структурных рыс ажыццяўляюцца па спецыяльнай методыцы на матэрыяле рэпрэзентатывных выбарак. У кожнай выбарцы павінны быць раўнамерна пададзены факты з мноства моў розных сем'яў і арэалаў. Тыпалагічны падыход прадугледжвае даследаванне моў не толькі незалежна ад іх генетычнай прыналежнасці, але і месца размяшчэння, а таксама таго, належаць яны да адной гістарычнай эпохі або не.

Спробы тыпалагічнага вывучэння моў адносяцца да часоў стварэння першых граматык, калі ставілася задача пошуку агульнага і прыватнага (адрознага, спецыфічнага) у мовах. Прыкладам могуць быць – спрэчкі антычных мысляроў (прадстаўнікоў пергамскай і александрыйскай школ) аб аналогіях і анамаліях у мове. У больш позні час выяўленнем агульных з'яў і працэсаў, характэрных для асобных груп моў, займаўся Р. Бэкан (каля 1214–1294), які, напрыклад, лічыў, што граматыка, па сутнасці, адна і тая ж ва ўсіх мовах. Яшчэ пазней Ф. Бэкан (1561–1626) пісаў пра дзве граматыкі, адна з якіх вывучае існуючыя мовы, што дае магчымасць пазнаць "дух"

народа (яго норавы, звычаі), а другая (філасофская) займаецца праблемай стварэння ўніверсальнай мовы. Гэта мова, з дапамогай якой можна было б належным чынам перадаць думкі і пачуцці і якая магла б стаць мовай, адзінай для ўсіх народаў, на што не можа прэтэндаваць ні адна з існуючых моў, бо апроча вартасцей, кожнай з іх уласцівы і пэўныя недахопы.

Агульнымі працэсамі і з'явамі, характэрнымі для асобных груп моў, цікавіліся і іншыя вучоныя, у прыватнасці Я.А. Каменскі (1592–1670).

Больш-менш выразна цікавасць да тыпалогіі моў пачала выяўляцца ў канцы 18 – пачатку 19 ст. – часу фарміравання лінгвістычнага кампаратывізму з уласцівым яму генетычным поглядам на мову. Апроча параўнальна-гістарычнага падыходу, ён уключаў у сябе і тыпалагічны.

Упершыню тыпалагічныя ідэі дастаткова акрэслена былі сфармуляваны ў 18 ст. у працах Р. Дэкарта, Г. Лейбніца, А. Сміта, І. Гердэра. Так, на думку Г. Лейбніца (1646–1716) працэс узаемапараўнення паміж людзьмі дасягаецца таму, што спалучэнне слоў у маўленні грунтуецца на аднолькавых для ўсіх і агульнаабавязковых правілах.

А. Сміт (1723–1790) выявіў тэндэнцыю развіцця шэрагу індаеўрапейскіх моў ад сінтэтызму да аналітызму, упершыню выказаў меркаванне, што змяшанне моў вядзе да спрашчэння марфалогіі, іншымі словамі – да ўзмацнення аналітычных рыс кантактавальных моў.

Паводле "Лінгвістычнага энцыклапедычнага слоўніка" (М., 1990) першая навуковая тыпалагічная класіфікацыя моў належыць Ф. Шлегелю. Так, у працы "Пра мову і мудрасць індыйцаў" (1808) гэты вучоны адрозніваў флексійныя і нефлексійныя мовы. У флексійных мовах (санскрыт, грэчаская і лацінская мовы) пры словазмяненні назіраецца ўнутраная флексія, г. зн. граматыкалізаванае чаргаванне гукаў у корані. А. Шлегель звярнуў увагу на мовы (кітайскую), пазбаўленыя граматычнай формы (пазней іх назвалі аморфнымі, або ізаляцыйнымі). У развіцці флексійных моў была адзначана тэндэнцыя ад сінтэтызму да аналітызму.

В. Гумбалът, які лічыцца заснавальнікам сучаснай лінгвістычнай тыпалогіі, у кнізе "Пра адрозненне будовы чалавечых моў і яго ўплыў на духоўнае развіццё чалавецтва" (1830–1835) сфармуляваў асноўныя прынцыпы лінгвістычнай тыпалогіі. Усе мовы ён падзяліў на чатыры тыпы: ізаляцыйныя, аглютынацыйныя, інкарпарацыйныя (са спецыфічнай будовай сказа) і флексійныя. Паводле вучонага, няма "чыстых" тыпаў моў. Такім чынам, апроча марфалагічнага крытэрыю (структура слова), у аснову марфалагічнай класіфікацыі моў уведзіўся таксама сінтаксічны (граматычны спосаб утварэння сказа). Мовы, на яго думку, змяняюцца ад аморфнага (ізаляцыйнага) стану да флексійнага, які лічыўся ім, а таксама пазней А. Шляйхерам,

Г. Штайнталем, Ф. Містэлі, вяршыняй моўнага развіцця, этапам развіцця, блізкім да ідэальнага.

Пазней гумбальтаўская тыпалогія знайшла працяг у працах А. Шляйхера, А.Ф. Пота.

Пытанні тыпалогіі моў займаліся ў 19 ст. расійскія мовазнаўцы П.Ф. Фаргунатаў (марфалагічнымі тыпамі), А.А. Патабня (сінтаксічнай тыпалогіяй у дыяхранічным аспекце).

У 20 ст. пытанні моўнай тыпалогіі па-ранейшаму прыцягваюць увагу мовазнаўцаў. Так, Э. Сэпір, не пагаджаючыся з марфалагічнай класіфікацыяй (многія мовы не падпадаюць пад "чыстыя" тыпы гэтай класіфікацыі), распрацаваў шматмерную тыпалагічную класіфікацыю моў, якая грунтавалася на комплексе агульных характарыстык: спосабы выражэння граматычных паняццяў; спосаб злучэння марфем; ступень складанасці граматычных формаў; наяўнасць чаргавання гукаў; ступень сінтэзу слова. Гэта дазволіла вучонаму замест класіфікацыі з 3–4 тыпаў моў вылучыць больш дэтальную, якая адлюстроўвае, на думку В.А. Вінаградава, поліфункцыяналізм моў, наяўнасць іх пераходных тыпаў. Мовы свету Э. Сэпір класіфікуе паводле трох прымет.

1) З улікам ступені складанасці слова сярод моў ён вылучаў наступныя разнавіднасці:

а) *аналітычныя мовы* – такія, у якіх у адным слове, што набліжаецца да марфемы, не назіраецца камбінацыя граматычных паняццяў (кітайская, сучасныя тыбецкая, англійская, французская мовы);

б) *сінтэтычныя мовы* – такія, у якіх у межах слова, што займае прамежкавае становішча паміж марфемай і сказам, камбінуецца некалькі граматычных паняццяў (лацінская, арабская, турэцкая мовы);

в) *полісінтэтычныя* (інкарпарацыйныя) мовы як максімальна складаныя – такія, у якіх у межах слова, што збліжаецца са сказам, выражаецца вялікая колькасць граматычных паняццяў (хайда, чынок – у Брытанскай Калумбіі, яна – у Паўночнай Каліфорніі, нутка – на востраве Ванкувер).

2) Паводле зліцця элементаў унутры слова мовы ён падзяляў на такія тыпы:

а) *ізаляцыйныя*, у якіх слова супадае з каранем (напрыклад, кітайская, в'етнамская);

б) *аглютынацыйныя*, у якіх граматычныя значэнні выражаюцца рознымі афіксамі, што не відазмяняюць карань або аснову (мовы банту, турэцкая мова);

в) *фузійныя*, у якіх назіраецца цеснае аб'яднанне афіксаў і каранёў (руская, англійская і інш.);

г) *сімвалічныя*, у якіх граматычныя значэнні выражаюцца ўнутраным змяненнем у корані (чаргаваннем галосных, зычных), напрыклад у мове шылука (Паўднёвы Судан).

3) Трэці тып моў Э. Сэпір вылучаў паводле груп моўных значэнняў, сярод якіх ён адрозніваў наступныя ўніверсальныя для ўсіх моў значэнні:

I) асноўныя (канкрэтныя) значэнні (прадметы, дзеянні, якасці), якія выражаюцца самастойнымі словамі або каранёвымі элементамі і не заключаюць у сабе ніякіх адносін (бел. *дом-*, *бел-*, *чыт-*);

II) дэрывацыйныя значэнні, менш канкрэтныя (тыповы сродак выражэння – словаўтваральныя афіксы, якія надаюць каранёваму элементу дадатковае значэнне);

III) канкрэтна-рэляцыйныя значэнні, яшчэ больш абстрактныя, якія выражаюцца афіксамі або ўнутраным змяненнем каранёвых элементаў і паказваюць на паняцці, што выходзяць за межы таго асобнага слова, да якога яны непасрэдна адносяцца (род і лік прыметнікаў і дзеясловаў);

IV) чыста-рэляцыйныя (самыя абстрактныя) значэнні, якія выражаюцца парадкам слоў, службовымі словамі і г. д. і служаць для сувязі канкрэтных значэнняў, надаючы выказванню закончаную сінтаксічную форму.

Першае і апошняе значэнні – універсальныя (няма моў без лексікі і сінтаксісу), другое і трэцяе ўласцівы не ўсім мовам (ёсць мовы без марфалогіі).

У адпаведнасці з названымі групамі значэнняў ён падзяляў мовы на розныя тыпы: простыя чыста рэляцыйныя (групы I і IV), складаныя чыста рэляцыйныя (I, II, IV), простыя змяшана-рэляцыйныя (I, III) і складаныя змяшана-рэляцыйныя (I, II, III).

Паводле класіфікацыі Э. Сэпіра, існуе 21 тып моў.

Вядомасць атрымалі фаналагічная тыпалогія М.С. Трубяцкога, сінтаксічная – І.І. Мешчанінава, кантэнсіўная (на аснове спосабаў выражэння суб'ектна-аб'ектных адносін у маўленні) – Г.А. Клімава.

У працы М.С. Трубяцкога "Асновы фаналогіі" (1939) даследуюцца фаналагічныя сістэмы каля 200 моў і разглядаюцца ўсе асноўныя паняцці фаналогіі: фанема, яе прыметы, апазіцыя фанем, пазіцыя і нейтралізацыя фанем, спалучэнні фанем і іх становішча ў сістэме мовы.

У кнізе "Агульнае мовазнаўства" (1940) І.І. Мешчанінаў вылучаў пяць тыпаў моў – пасесіўны (прыналежны), эргатыўны, афектыўны, лакатыўны і намінатыўны. Пры гэтым ён улічваў асаблівасці сінтаксічнага ладу моў. Вучоны лічыцца заснавальнікам новага кірунку ў параўнальным мовазнаўстве – сінтаксічнай тыпалогіі.

Згодна з Г.А. Клімавым, толькі тры тыпы сказаў (з пяці вылучаных І.І. Мешчанінавым) – пасесіўны (прыналежны), эргатыўны і намінатыўны –

строга адпавядаюць сінтаксічнаму крытэрыю. Гэтыя тыпы супрацьпастаўлены паводле спосабаў выражэння ў іх суб'ектна-аб'ектных адносін, г. зн. адносін паміж суб'ектам дзеяння і яго аб'ектам.

П а с е с і ў н ы л а д с к а з а найбольш выразна выяўляецца ў эскімоскай і алеуцкай (унанганскай) мовах. Для моў гэтага тыпу характэрна прыналежнае афармленне іменнага выказніка, г. зн. далучэнне да прэдыкатывага назоўніка прыналежных канчаткаў. Напрыклад, бел. *мой* у алеуцкай мове адпавядае паказчык прыналежнасці *-н'*: *ула-н'* 'дом-мой'.

Э р г а т ы ў н ы л а д с к а з а ўласцівы некаторым палеаазійскім мовам (напрыклад, чукоцкай) і каўказскім (абхазскай, аварскай і інш.). У эргатыўных мовах выкарыстанне агентыўнага назоўніка або ў ролі дапаўнення, або ў ролі дзейніка залежыць ад пераходнасці-непераходнасці прэдыкатывага дзеяслова. Пераходны дзеяслоў патрабуе пастаноўкі агентыўнага назоўніка ў ролі дапаўнення (г. зн. ва ўскосным або эргатыўным склоне): *Дом пабудаваны рабочымі* (а не *Рабочыя пабудавалі дом*). З непераходным дзеясловам ужываецца абсалютыва (прамы склон): *Іван не спіць* (а не *Івану не спіцца*). Карацей кажучы, у эргатыўных мовах пераходныя дзеясловы ўжываюцца ў пасіўных канструкцыях, а непераходныя – у актыўных.

У сказах н а м і н а т ы ў н а г а л а д у (уласцівыя індаеўрапейскім мовам) склон назоўніка, з дапамогай якога абазначаецца суб'ект дзеяння, не залежыць ад пераходнасці-непераходнасці ўжытага з ім прэдыкатывага дзеяслова. Таму ў намінатывага мовах ужываюцца як сказы тыпу *Дом пабудаваны рабочымі*, так і *Рабочыя пабудавалі дом*.

Значныя дасягненні ў галіне тыпалагічнай класіфікацыі моў належаць таксама мовазнаўцам І.А. Марцінэ, Т. Мілеўскаму, У. Скалічку, Б.А. Успенскаму і інш.

Д. Грынберг стварыў так званую квантытатыўную тыпалогію моў. У прыватнасці, яму належыць крытэрыі вызначэння ступені аглютынацыйнасці моў. Індэкс аглютынацыі ўстанаўліваецца адносінамі колькасці аглютынацыйных канструкцый да колькасці морфных швоў (*A/J*). Пад аглютынацыйнымі канструкцыямі разумеюцца спалучэнні морфаў, дзе не адбываецца фузія. Чым больш мова мае морфных спалучэнняў, дзе няма фанетычнага "сплаўлення" морфаў, тым вышэйшы індэкс аглютынацыі, і наадварот. Напрыклад, для санскрыту індэкс аглютынацыі складае 0,09, для англійска-саксонскай мовы – 0,11, англійскай – 0,34, персідскай – 0,34, якуцкай – 0,51, суахілі – 0,67, эскімоскай – 0,036. Для в'етнамскай мовы індэкс не вызначаны, хоць лічыцца, што аглютынацыйныя канструкцыі ў ёй сустракаюцца.

Д. Грынберг увёў таксама колькасныя паказчыкі (індэксы) для выяўлення каэфіцыента сінтэтызму і аналітызму моў. Індэкс сінтэтычнасці мовы

вылічваецца па формуле " M/W ", дзе M – колькасць морфаў у адрэзку тэкстаў, а W – колькасць слоў (словаўжыванняў). Чым больш у мове пашыраны шматмарфемныя словы, тым вышэйшы гэты індэкс, і наадварот. Так, калі на 100 слоў тэксту прыпадае 100 каранёвых морфаў (афіксальных морфаў у мове няма), то індэкс будзе 1 – мінімальны індэкс сінтэтычнасці (кожнае слова з'яўляецца аднамарфемным) і максімальны паказчык аналітычнасці. Больш высокі індэкс характарызуе афіксальныя мовы – сінтэтычныя (з індэксам ад 2 да 3), полісінтэтычныя (з індэксам, большым за 3).

Мовы з індэксам, меншым за 2, належаць да аналітычных (апрача в'етнамскай мовы, англійскай, кітайскай, персідскай, італьянскай, нямецкай, дацкай і інш.), з індэксам ад 2 да 3 – да сінтэтычных (руская, санскрыт, старажытнагрэчаская, латынь, літоўская, стараславянская, чэшская, польская, якуцкая, суахілі і інш.) і з індэксам, большым за 3, – да полісінтэтычных (эскімоская, некаторыя іншыя палеаазіяцкія, амерыкаінскія, некаторыя каўказскія мовы)*.

Апрача разгледжаных вышэй, Д. Грынберг прапанаваў яшчэ 8 індэксаў, з якіх разгледзім тры, што з'яўляюцца ўласна марфалагічнымі.

1. Індэкс словазмянення (I/W , дзе I – колькасць словазмяняльных марфем, а W – колькасць слоў. Для санскрыту з багатым словазмяненнем гэты індэкс мае велічыню 0,84, а для в'етнамскай мовы, у якой няма словазмянення, індэкс роўны 0.

2. Індэкс дэрывацыі (D/W , дзе D – колькасць словаўтваральных марфем, а W – колькасць слоў). Для санскрыту, якому ўласціва вялікая разнастайнасць часта ўжывальных словаўтваральных афіксаў, гэты індэкс складае 0,62, а для в'етнамскай мовы, дзе, відаць, няма такіх афіксаў, – роўны нулю.

3. Індэкс словаскладання (R/W , дзе R – колькасць каранёў, а W – колькасць слоў). Чым больш у мове складаных слоў, тым вышэйшы індэкс словаскладання, і наадварот. Напрыклад, у санскрыце гэты індэкс роўны 1,13, а ў англійскай мове – 1.

У 20 ст., паводле падлікаў Ю.У. Раждзественскага, было створана больш за 200 тыпалагічных класіфікацый моў. Гэта не толькі марфалагічныя класіфікацыі, але і фаналагічныя, сінтаксічныя, лексічныя, а таксама комплексныя, так званыя "цэльнасістэмныя" (ахопліваюць увесь матэрыял кожнай мовы) і функцыянальныя (выяўляюць функцыі моўнай адзінкі ў маўленні ці сферу яе выкарыстання). Апрача таго, вылучаюць тыпалогіі, заснаваныя на

* Для розных моў выяўлены наступныя індэксы сінтэтычнасці: 1,06 – для в'етнамскай мовы, 1,68 – англійскай, 1,97 – нямецкай, 2,12 – англійска-саксонскай, 2,17 – якуцкай, 2,39 – рускай, 2,55 – суахілі, 2,59 – санскрыту, 3,72 – эскімоскай.

даследаванні міжузроўневых моўных з'яў (прасадычная, лексічна-граматычная, часцінамоўная і інш.). Асновай тыпалагічнай класіфікацыі моў могуць быць такія сацыяльныя характарыстыкі, як наяўнасць пісьмовасці і працягласць пісьмовых традыцый, ступень унармаванасці мовы, дыялектная і сацыяльная разгалінаванасць народнай мовы, аб'ём камунікацыі, юрыдычны, канфесійны, педагагічны і інш. статус мовы.

Метад тыпалагічнага даследавання ўзаемадзейнічае з іншымі метадамі – апісальным, супастаўляльным, генетычным, арэальным, дэдукцыйным, статыстычным і інш. Так, з дапамогай апісальнага метаду выяўляюцца агульныя для большасці даследаваных моў рысы. Потым вызначаецца прыналежнасць кожнай мовы да пэўнага тыпу. Выкарыстанне тыпалагічнага метаду разам з параўнальна-гістарычным і арэальным метадамі садзейнічае максімальна дакладнаму вызначэнню месца пэўнай мовы сярод іншых моў свету. Напрыклад, улік дадзеных, атрыманых з дапамогай выкарыстання названых метадаў, дае падставы сцвярджаць, што беларуская мова адносіцца да ўсходнеславянскай падгрупы славянскай групы, балтыйска-славянскай галіны індаеўрапейскай сям'і, уваходзіць у балтыйска-славянскі моўны саюз і належыць да сінтэтычнага падтыпу флексійнага тыпу моў.

Пачынаючы з канца 50-х гг. 20 ст. працягваецца ўдакладненне крытэрыяў падзелу моў на тыпы, распрацоўка апарату ўніверсальнай метамовы, сінтаксічнай тыпалагічнай класіфікацыі моў, цэльнасістэмных класіфікацый на аснове якой-небудзь адной (асноўнай) рысы моўнай структуры.

З дапамогай тыпалагічнага метаду фармулююцца палажэнні, якія датычаць не толькі пэўных груп (тыпаў) моў, але і ўсіх вядомых моў. У апошнім выпадку гаворка ідзе пра моўныя ўніверсаліі, якія з'яўляюцца аб'ектам лінгвістычнай універсалогіі.

ПЫТАННІ

1. Што такое тыпалагічны метады? Чым ён адрозніваецца ад супастаўляльнага метаду?
2. Ці ўсе мовазнаўцы падзяляюць меркаванне аб мэтазгоднасці вылучэння тыпалагічнага метаду як асобнага? Чаму?
3. Як ажыццяўляецца пошук і тыпалагічнае супастаўленне агульных і розных структурных рыс?
4. Што вы можаце сказаць пра спробы тыпалагічнага вывучэння моў? Праілюструйте прыкладамі.
5. Капі мэтанакіравана пачала выяўляцца цікавасць да тыпалогіі моў? Якія факты пра гэта сведчаць?

6. Хто лічыцца заснавальнікам сучаснай лінгвістычнай тыпалогіі? На якія тыпы вучоны падзяляў усе мовы?

7. У чым сутнасць тыпалагічнай класіфікацыі моў, распрацаванай Э. Сэпірам? Паводле якіх трох прымет ён класіфікуе мовы свету? На якія тыпы ён падзяляе мовы?

8. Што вы можаце сказаць пра фаналагічную тыпалогію М.С. Трубыцкага і сінтаксічную – І.І. Мешчанінава?

9. У чым сутнасць квантытатыўнай тыпалогіі моў Дж. Грынберга?

10. Як выпічваецца, паводле Дж. Грынберга, каэфіцыент сінтэтызму і аналітызму моў?

11. Якія яшчэ колькасныя паказчыкі (індэксы) прананаваў Дж. Грынберг? У чым сутнасць уласна марфалагічных індэксаў (словазмянення, дэрывацыі, словазкладання)?

12. Колькі тыпалагічных класіфікацый моў было створана, паводле Ю.У Раждзественскага, у 20 ст.? Што гэта за класіфікацыі?

13. У якіх кірунках развіваецца моўная тыпалогія, пачынаючы з канца 50-х гг. 20 ст.?

Літаратура

* * *

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М., 1979. С. 352-356.

Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977. С. 139-140.

Кодухов В.Н. Общее языкознание. М., 1974. С. 279-280.

Косовский Б.И. Общее языкознание: учение о слове и словарном составе языка. Мн., 1974. С. 208-210.

Мечковская Н.Б. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. Мн., 2001. С. 78-79, 84-85.

Мечковская Н.Б. Типология языков и лингвистика универсалий // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 252-257.

Общее языкознание: методы лингвистических исследований / отв. ред. Б.А. Серебренников. М., 1973. С. 224-253.

* * *

Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л., 1979.

Успенский Б.А. Глава 3. Методы типологического исследования // Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965.

* * *

Виноградов В.А. Сопоставительный метод // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Виноградов В.А. Типология лингвистическая // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Шчэрбін В.К. Тыпалагічнае мовазнаўства // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мн., 1994.

Глава 3. Метады тыпалагічнага даследавання⁹

<...> Ніжэй прыводзяцца сем самых агульных дыферэнцыйных прымет, істотных для характарыстыкі накіраванасці таго або іншага тыпалагічнага даследавання. Першыя чатыры прыметы характарызуюць тыпалагічнае даследаванне паводле яго прадмета, а астатнія – паводле метаду. Спіс, які прыводзіцца, з'яўляецца адкрытым і можа быць у выпадку неабходнасці пашыраны і дапоўнены. <...>

1. Ці параўноўваюцца тэксты або сістэмы розных моў?

<...> Структурная тыпалогія паводле вызначэння павінна зыходзіць з сістэмнага параўнання (г. зн. з параўнання сістэм); у адваротным выпадку, як ужо гаварылася, узнікае небяспека супастаўлення малаінфармацыйных атамарных фактаў.

Пры гэтым, аналізуючы мову, даследчык заўсёды мае дачыненне да канкрэтнага тэксту; калі ён імкнецца выявіць сістэму мовы, ён павінен вылучыць гіпотэзу аб істотнасці або неістотнасці некаторых з'яў, якія назіраюцца ў дадзеным тэксце (г. зн. дапусціць, што нейкія з'явы, якія назіраюцца ў дадзеным тэксце, сустрапаюцца ў любым тэксце гэтай мовы, а іншыя, наадварот, выпадковыя), і правесці папярэдні аналіз тэксту (выявіць і выключыць з разгляду пазасістэмныя з'явы); гэты папярэдні аналіз дапускае некаторую для ўсіх моў аднастайную метадыку.

Такім чынам, структурны аналіз прадугледжвае пастаноўку гіпотэз і непазбежна звязаны з папярэднім аналізам тэксту.

2. Параўноўваюцца ўсе мовы ці характарызуюцца асобныя мовы (групы моў)?

<...> Аб'ект тыпалогіі ва ўласным сэнсе слова не прадугледжвае абмежавання нейкімі пэўнымі мовамі (хоць вынікі яе і могуць быць дастасаваны да нейкай абмежаванай моўнай групы).

<...> Пры тыпалагічных даследаваннях мы зыходзім з нейкага канчатковага набору моў (закрытага матэрыялу). На падставе аналізу гэтых моў мы робім гіпатэтычнае заключэнне аб характары адвольнай... мовы (адкрытага матэрыялу): мы гіпатэтычна лічым, што некаторыя заканамернасці, якія назіраюцца намі ў даследаваных мовах, сустракаюцца ў любой мове, г. зн. яны ўніверсальныя (ізаморфныя), а некаторыя – спецыфічныя (аламорфныя).

⁹ Успенский Б.А. Глава 3. Методы типологического исследования // Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965.

3. Ці параўноўваюцца мовы ў цэлым або ў межах якога-небудзь узроўню?

<...> Паслядоўнае параўнанне моў у цэлым (а не іх граматычных, фаналагічных або іншых мадэлей) на сучасным этапе не з'яўляецца магчымым, калі гаворка ідзе пра тыпалогію ва ўласным сэнсе слова. <...> Таму ўсе намаганні сучасных вучоных накіраваны на параўнанне моў у межах аднаго якога-небудзь узроўню – *фанетыкі, фаналогіі* [гл. перш за ўсё класічную працу М.С. Трубяцкога; даследаванні А.В. Ісачанкі і яго паслядоўнікаў І. Крамскага і П. Кавалёва па славянскіх мовах; блізкія да іх даследаванні Т. Мілеўскага па амерыканскіх і іншых мовах; працы Ч. Вягеліна і яго школы (таксама на матэрыяле амерыканскіх моў); нарэшце, цэлы шэраг прац, якія будуць фаналагічную тыпалогію ва ўніверсальных тэрмінах дыферэнцыйных фаналагічных прымет Якабсона – Фанта – Хале; і іншыя працы]; *марфалогіі* (напрыклад, працы Ч. Базела, І.І. Мешчанінава і інш.); *граматыкі* ў цэлым (без адрознівання марфалагічнага і сінтаксічнага ўзроўню – напрыклад, нядаўняя праца Ч. Базела); *лексікі* і г. д.

Аднак у прынцыпе, відаць, магчыма і комплекснае параўнанне моў. Такое параўнанне акажацца вельмі прадуктыўным, калі будзе эксперыментальна даказана гіпотэза пра раўнавагу паміж прастатай адных і складанасцю другіх частак моўнай сістэмы (галосныя – зычныя, скланенне – спражэнне, граматычны лад – слоўнікавы склад і г. д.). Гэтая гіпотэза выказвалася такімі лінгвістамі, як А. Мее, В. Брондаль, Л.У. Шчэрба, М.Ф. Якаўлеў. У наш час выказваецца і гіпотэза пра суадносіны паміж рознымі ўзроўнямі адной сістэмы.

Але пацвярджэнне гэтых гіпотэз патрабуе папярэдняй распрацоўкі метадаў структурнай тыпалогіі. Неабходнай жа перадумовай апошняга з'яўляецца, відавочна, выразнае размежаванне ўзроўняў аналізу і незалежных тыпалагічных даследаванні на розных узроўнях.

4. Ці параўноўваюцца агульныя сістэмы моў або прыватныя сістэмы пэўных з'яў у мовах?

Тыпалагічнае даследаванне можа характарызаваць непасрэдна мовы (напрыклад, параўноўваць сістэмы розных моў на некаторым узроўні) або абмежавацца характарыстыкай якой-небудзь асобнай з'явы ў розных мовах (г. зн. абмежавацца параўнаннем некаторай, загадыя вызначанай падсістэмы мовы). У апошнім выпадку разгляд гэтай з'явы можа быць абмежаваны як сінтагматыкай, так і парадэгматыкай мовы (г. зн. з агульнай сістэмы мовы могуць вылучацца некаторыя падсістэмы шляхам парадэгматычных або сінтагматычных абмежаванняў).

Прыкладамі тыпалагічнага вывучэння парадэгматычна абмежаваных з'яў мовы на граматычным узроўні з'яўляюцца розныя даследаванні па тыпалогіі

катэгорый, напрыклад па тыпалогіі роду (іменных класаў), склону і іншых катэгорый; таксама працы па тыпалогіі артыкля, увогуле ўказальных слоў, лічэбнікаў і г. д.

Прыкладамі тыпалагічнага даследавання сінтаматычна абмежаваных з'яў мовы на граматычным узроўні могуць служыць праца Бенвеніста па тыпалогіі даданых сказаў, даследаванні Ельмслева і Бенвеніста па тыпалогіі іменных фраз, розныя даследаванні па тыпалогіі эргатыўнай канструкцыі і інш.

Трэба сказаць, што тыпалогія структурных моўных з'яў часта (хоць і не абавязкова) імпліцытна прадугледжвае некаторую агульную тыпалогію саміх моў. Пospех тыпалогіі асобных з'яў, рэлевантнасць выбраных крытэрыяў могуць залежаць менавіта ад таго, наколькі добра даследчык уяўляе агульную тыпалогію і магчымыя межы дадзенай з'явы ў мове. Пры гэтым тыпалагічная характарыстыка пэўнай з'явы ў мове сама па сабе не абумоўлівае тыпалагічную характарыстыку мовы; але поўная тыпалагічная характарыстыка мовы можа абумоўліваць і характарыстыку асобных з'яў у ёй.

Тым самым структурная тыпалогія перш за ўсё павінна, відаць, займацца параўнаннем саміх моў (моў у цэлым). Параўнанне асобных моўных з'яў – дадатковая (і больш прыватная) задача.

5. Што з'яўляецца падставай тыпалагічнай характарыстыкі мовы: суаднесенасць яе з некаторым моўным тыпам ці наяўнасць у ёй пэўных прымет?

Стары класіфікатарскі падыход характарызуе мовы ў адпаведнасці з некаторым моўным тыпам, не вылучаючы экспліцытныя прыметы, якія вызначаюць той або іншы тып. Так характарызуюць мовы класіфікацыі Шлегеля, Гумбальта, Штайнталя, Містэлі, Фінка. Яны зыходзяць з некаторых пэўных моў або моўных груп як прадстаўнікоў дадзеных тыпаў; астатнія мовы характарызуюцца паводле гэтых тыпаў і звычайна апісваюцца як пераходныя выпадкі. Іншымі словамі, дадзеныя класіфікацыі зыходзяць з сувязі разнародных прымет у некаторым моўным тыпе (і адпаведна ў тыповай мове); пры гэтым такая сувязь, увогуле кажучы, не з'яўляецца неабходнай (хоць і можа быць статыстычна магчымай). <...>

Заслуга Сэпіра ў тым, што ён увёў каардынаты ў класіфікацыю моў, характарызуючы мовы адразу па некалькіх прыметах, якія адносяцца да розных падстаў параўнання. Відавочна, што чым больш падстаў параўнання (каардынат), тым больш падрабязная тыпалагічная характарыстыка. <...>

6. У якім выглядзе дасца інфармацыя пра мову – у выглядзе сцвярдзенняў або ў выглядзе лічбаў (г. зн. у выглядзе якасных або колькасных паказчыкаў)?

Мы атрымліваем тыпалагічную характарыстыку мовы, задаючы пэўныя пытанні пра яе структуру. Адказы на гэтыя пытанні могуць быць дваякага

роду: "так – не" або ў лікавых велічынях. У выніку мы маем справу з *квалітатывунай* або *квантытатывунай* тыпалогіяй.

Колькасным шляхам можна вызначыць як ступень удзелу якой-небудзь прыметы ў структуры мовы, так і ступень адпаведнасці аналізаванай мовы якому-небудзь тыпу.

Гэтую ступень можна перадаць агульнымі словамі (гл. класіфікацыю Сэпіра) або ў лікавых велічынях (гл. класіфікацыю Грынберга). <...>

7. Ці абавіраецца дадзенае тыпалагічнае даследаванне толькі на лінгвістычны аналіз або на некаторыя экстралінгвістычныя перадумовы?

Часам у аснове тыпалагічнага даследавання ляжыць некаторая экстралінгвістычная перадумова (напрыклад, культурнага або эканамічнага развіцця грамадства, псіхалагічная і інш.). Параўн. стадыяльную тыпалогію акад. М.Я. Мара, тыпалогію Я. Ван Гінекена, часткова класіфікацыі Штайнталя, Містэлі, Фінка і некаторыя іншыя даследаванні. <...>

Пытанні

1. Колькі "самых агульных дыферэнцыйных прымет, істотных для характарыстыкі накіраванасці таго або іншага тыпалагічнага даследавання" вылучае Б.А. Успенскі? Што яны характарызуюць?

2. У чым сутнасць вылучаных дыферэнцыйных прымет (абгрунтуйце адказ):

а) першай ("Ці параўноўваюцца тэксты або сістэмы розных моў?");

б) другой ("Параўноўваюцца ўсе мовы ці характарызуюцца асобныя мовы (групы моў)?");

в) трэцяй ("Ці параўноўваюцца мовы ў цэлым або ў межах якога-небудзь узроўню?");

г) чацвёртай ("Ці параўноўваюцца агульныя сістэмы моў або прыватныя сістэмы пэўных з'яў у мовах?");

д) пятай ("Што з'яўляецца падставай тыпалагічнай характарыстыкі мовы: суаднесенасць яе з некаторым моўным тыпам ці наяўнасць у ёй пэўных прымет?");

е) шостаі ("У якім выглядзе даецца інфармацыя пра мову – у выглядзе сьвярджэнняў або ў выглядзе лічбаў (г. зн. у выглядзе якасных або колькасных паказчыкаў)?");

ё) сёмай ("Ці абавіраецца дадзенае тыпалагічнае даследаванне толькі на лінгвістычны аналіз або на некаторыя экстралінгвістычныя перадумовы?").

5. САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ

Сацыялінгвістычныя метады як сінтэз лінгвістычных і сацыялагічных прыёмаў выкарыстоўваюцца для даследавання сацыялінгвістычных з'яў. Гэта метады палявога даследавання і метады сацыялагічнага аналізу моўнага матэрыялу.

Метады палявога даследавання ўключаюць: 1) непасрэднае назіранне, 2) анкетаванне, 3) інтэрв'ю.

Непасрэднае назіранне – слуханне і запіс жывога маўлення на магнітафон. Яно бывае ўключанае (адкрытае) і выключанае (схаванае).

Уключанае назіранне – прыём, які дае магчымасць даследчыку быць адначасова ўдзельнікам маўленчай сітуацыі. Найлепшыя вынікі дасягаюцца, калі інфармантамі з'яўляюцца невялікія групы людзей – родзічы ці блізкія знаёмыя, якія ў нязмушанай атмасферы гавораць вольна, натуральна. Пры правядзенні такога назірання неабходна папярэдне прадумаць яго змест (мэты, асноўныя этапы), вызначыцца з інфармантамі (улічваюцца іх сацыяльныя прыметы – пол, узрост, месца нараджэння, адукацыя, прафесія, сацыяльнае становішча і г. д.), з падборам тыповых маўленчых сітуацый (выбар мовы, тэмы гутаркі і інш.).

Выключанае назіранне – прыём назірання за маўленнем без удзелу ў ім даследчыка. Гэта, напрыклад, запіс у дамашніх умовах маўлення родных, блізкіх, сяброў.

Анкетаванне – адзін з найбольш пашыраных спосабаў збору моўнага матэрыялу. Праводзіцца ананімна, пісьмова з выкарыстаннем анкет (апытальных лістоў) у прысутнасці даследчыка ці без яго. Анкета мае тры часткі – уступную, сацыялагічную і ўласна лінгвістычную. Ва ўступнай частцы акрэсліваюцца змест (сутнасць і мэты) апытання. Сацыялагічная частка мае на мэце высветліць сацыяльныя і біяграфічныя дадзеныя інфарманта (пол, узрост, нацыянальна-моўная прыналежнасць, месца нараджэння, адукацыя, прафесія, сацыяльнае становішча і г. д.). Уласна лінгвістычная частка прадугледжвае пытанні, паводле якіх праводзіцца даследаванне (напрыклад, варыянтнае вымаўленне запазычаных слоў, груп зычных, ужыванне марфалагічных, словаўтваральных варыянтаў слоў у літаратурнай мове, дзеяслоўных формаў з нулявым суфіксам і з суфіксам *-ну-* тыпу *прамок – прамокнуў* і г. д.). Пытанні анкеты павінны быць аб'яднаны агульнай тэмай даследавання, сфармуляваны дакладна, адназначна, даступна рэспандэнту.

Інтэрв'ю – мэтанакіраваная гутарка даследчыка (інтэрв'юера) і апытанага (рэспандэнта). Інтэрв'ю можа быць індывідуальным ці групавым, аднаразовым ці шматразовым. Перавага гэтага метаду над анкетаваннем – тое,

што даследчык непасрэдна кантактуе з рэспандэнтам, мае магчымасць паставіць дадатковыя (наводныя) пытанні, каб атрымаць больш дакладны адказ. Гэта можа быць, напрыклад, пытанне, звязанае з выкарыстаннем білінгвам дзвюх моў (у залежнасці ад маўленчай сітуацыі, прэстыжнасці мовы і да т. п.) або таго ці іншага моўнага варыянта (арфаэпічнага, граматычнага, лексічнага) літаратурнай мовы. Эфектыўнасць інтэрв'ю залежыць ад кваліфікацыі інтэрв'юера, яго ўмення мэтанакіравана і разам з тым нязмушана весці гутарку і г. д.

Для апрацоўкі дадзеных палявых назіранняў выкарыстоўваецца карэляцыйны аналіз.

Карэляцыйны аналіз звязаны з інтэрпрэтацыйнай вынікаў даследавання і ўключае тэарэтычны і практычны аналіз. Гэта датычыць, у прыватнасці, устаўлення ўзаемасувязі паміж сацыяльнымі і моўнымі з'явамі. Напрыклад, у ходзе аналізу выяўляецца, што пры абмежаваным білінгвізме, які назіраецца ў сельскай мясцовасці, вяскоўцы карыстаюцца беларускай (дыялектнай) і рускай мовамі. Аднак гэўны дыялект (гаворка) беларускай мовы звычайна выкарыстоўваецца ў штодзённых зносінах людзей, а руская мова – пераважна як сродак афіцыйных зносін (выступленне на педагагічным савеце, бацькоўскім сходзе і да т. п.), як сродак атрымання інфармацыі, у пісьмовых зносінах.

Сацыялінгвістычнае даследаванне можа праводзіцца праз аналіз дакументальных крыніц.

Аналіз дакументальных крыніц – прыём навуковага пазнання лінгвістычных з'яў праз мысленны ці рэальны падзел аб'екта пазнання на часткі і асэнсаванне іх узаемасувязі. Такія крыніцы могуць быць пісьмовыя (друкаваныя і рукапісныя), а таксама вусныя (запісы на магнітафон). Гэта, напрыклад, матэрыялы дэмаграфічнай статыстыкі (перапісу насельніцтва, запісы актаў грамадзянскага стану), матэрыялы сродкаў масавай інфармацыі (прэсы, тэлебачання, радыё і да т. п.), дакументацыя навуковых, вытворча-тэхнічных і культурна-асветніцкіх устаноў (прадаколы, справаздачы, распараджэнні, загады і інш.), афіцыйная і прыватная перапіска. Да іх адносяцца таксама запісы на магнітафон вусных выступленняў – дакладаў на канферэнцыях, лекцый, выступленняў на навуковых дыспутах. Дакументальныя крыніцы даюць магчымасць вывучаць асаблівасці вуснага або пісьмовага маўлення носьбітаў мовы (розных яго стылёвых разнавіднасцей – гутарковага, афіцыйнага, эпістальнага і да т. п.).

Для выяўлення частотнасці розных моўных з'яў (асобных элементаў: гукаў, слоў і больш складаных моўных комплексаў), а таксама экстралінгвістычных з'яў у сацыялінгвістыцы выкарыстоўваюцца статыстычныя метады. Для таго каб вынікі даследавання былі нагляднымі, іх нярэдка падаюць у зводных табліцах ці графіках.

ПЫТАННІ

1. У чым сутнасць сацыялінгвістычных метадаў? На якія тыпы яны падзяляюцца?
2. Якія кампаненты ўключаюць метады палявога даследавання? У чым іх сутнасць?
3. Які аналіз выкарыстоўваецца для апрацоўкі дадзеных палявых назіранняў? У чым яго сутнасць?
4. У чым сутнасць такога прыёму, як аналіз дакументальных крыніц?

Літаратура

* * *

Беликов В.И., Крысин Л.П. Методы социолингвистики // Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. М., 2001. С. 266-327.

Гирущкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 290-292.

* * *

Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: (к вопросу о предмете социолингвистики). Л., 1975.

Белл Р.Т. Социолингвистика: Цели, методы и проблемы: пер. с англ. М., 1980.

Принципы и методы социолингвистических исследований. М., 1989.

Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1977.

* * *

Швейцер А.Д. Социолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

В. І. Белікаў, Л. П. Крысін

Методыка сацыялінгвістыкі¹⁰

5.2.2. Уключанае назіранне

<...> Гэты спосаб вывучэння паводзін людзей заключаецца ў тым, што даследчык становіцца супольнікам групы, за якой ён назірае. <...>

Як пры вонкавым, так і пры ўключаным назіранні даследчык павінен фіксаваць фактычны маўленчы матэрыял. Фіксацыя можа ажыццяўляцца двума асноўнымі спосабамі: у р у ч н у ю і н с т р у м е н т а л ь н а .

Запісы ад рукі зручныя тым, што да іх не трэба спецыяльна рыхтавацца: калі ў вас ёсць аловак і папера, а ваша вуха "настроена" на ўспрыманне гэўных

¹⁰ *Беліков В.И., Крысин Л.П.* Методика социолингвистики / Беликов В.И., Крысин Л.П. // Социолингвистика. М., 2001.

фактаў маўлення, то пры ўмове, што аб'ект (чалавек або група людзей), за якім назіраюць, не ведае пра вашы намеры або, ведаючы, не прагэстуе супраць іх, запісы могуць быць зроблены адносна лёгка і паспяхова. Асабліва эфектыўныя запісы ад рукі пры назіранні за выпадковымі адзінкамі маўлення, якія рэдка з'яўляюцца ў маўленчай плыні, – словамі, словаформамі, сінтаксічнымі канструкцыямі. Калі ж стаіць задача даследаваць не асобныя факты, а, напрыклад, звязнае маўленне, характар дыялагічнага ўзаемадзеяння людзей у працэсе зносін, асаблівае вымаўлення, інтанацыі і маўленчых паводзін у цэлым, то запісы ад рукі малапрадуктыўныя: назіральнік можа зафіксаваць толькі асобныя звёны маўленняга ланцуга і выбар гэтых звёнаў заўсёды суб'ектыўны.

Таму для большай часткі задач, якія вырашаюцца сучаснай сацыялінгвістыкай пры даследаванні вуснага маўлення, характэрна выкарыстанне інструментальнай тэхнікі – галоўным чынам магнітафонаў і дыктафонаў (для фіксацыі жэставых і мімічных паводзін прымяняюцца таксама відэакамеры). Іх выкарыстанне можа быць адкрытым і прыхаваным. Пры адкрытым выкарыстанні запісвальнага прыбора даследчык аб'яўляе інфармантам пра мэту (сапраўдную або несапраўдную) сваіх запісаў і стараецца ў працэсе назіранняў за іх маўленнем паменшыць э ф е к т м і к р а ф о н а , які ў той або іншай ступені скоўвае натуральныя паводзіны вывучаемых індывідаў.

<...> Прыхаваны магнітафонны запіс часта прымяняецца ў "палявых" умовах: у магазіне, вагоне цягніка, каля чыгуначнай касы, на прыёме ў лекара і да т. п. У гэтых выпадках удаецца атрымаць масавы матэрыял, які характарызуе стэрэатыпныя паводзіны людзей у стандартнай сітуацыі, зафіксаваць адрозненні такіх стэрэатыпаў (пытанняў, адказаў, рэплік) у залежнасці ад сацыяльных характарыстык камунікантаў. <...>

Пытанні

1. У чым сутнасць уключанага назірання як спосабу сацыялінгвістыкі?
2. Якімі двума спосабамі можа ажыццяўляцца фіксацыя назіраемага маўленняга матэрыялу? У чым іх перавага і недахопы?

5.2.3. Вуснае інтэрв'ю

<...> ...Асноўная функцыя метаду інтэрв'ю – атрымаць матэрыял, які характарызуе спонтанныя маўленчыя паводзіны людзей. У залежнасці ад таго, якія задачы ставіць сабе даследчык, інтэрв'ю можа мець форму адносна свабоднай гутаркі інтэрв'юера з інфармантам на зададзеную тэму (захаванне

адной і той жа тэмы ў гутарках з рознымі інфармантамі важнае, паколькі гэта дазваляе параўноўваць маўленне розных людзей) або складацца з загадка падрыхтаваных і, як правіла, лагічна звязаных адно з адным пытанняў, якія правакуюць таго, хто адказвае, на ўжыванне тых або іншых моўных адзінак. <...>

Пытанні

1. Якая асноўная функцыя метаду інтэрв'ю?
2. Якія дзве формы яно можа мець?

5.2.4. Анкетаванне

Анкетаванне – адзін з самых пашыраных, "ледзь ці не самы надзейны" (В.А. Аўрорын) метады атрымання сацыялінгвістычнай інфармацыі. Ён выкарыстоўваецца галоўным чынам пры даследаванні вялікіх сукупнасцей моўнікаў, г. зн. у макрасацыялінгвістычных даследаваннях.

<...> Сацыялінгвістычныя анкеты можна падзяліць на два тыпы: адны маюць на мэце аб'ектыўнае даследаванне функцыянавання мовы ў грамадстве, другія – на вывучэнне маўленчага узусу, на ацэнку носьбітамі мовы канкурэнтных моўных варыянтаў.

Больш пашыраны анкеты першага тыпу. З іх дапамогай у шматмоўных супольнасцях высвятляецца, якая з моў, што выкарыстоўваецца ў дадзенай супольнасці, на думку прадстаўнікоў розных нацыянальных і сацыяльных груп, павінна мець статус дзяржаўнай; якую з дзвюх (або больш) моў выбірае білінгв пры зносінах на вытворчасці, у гарадскіх сітуацыях, у сямейных зносінах і да т. п.

Пытанні

1. Як вы думаеце, чаму анкетаванне – адзін з самых пашыраных метадаў атрымання сацыялінгвістычнай інфармацыі?
2. На якія два тыпы падзяляюцца сацыялінгвістычныя анкеты? Які з іх больш пашыраны?

5.2.5. Тэсты

Тэсты – гэта разнастайныя па форме заданні, якія даследчык прапановы ўвае інфармантам. Гэта могуць быць спісы слоў, якія трэба прачытаць перад мікрафонам, або звязны тэкст, які таксама чытаецца інфармантам услых; пісьмовыя заданні на аднаўленне прапушчаных фрагментаў тэксту; адказы на вусныя пытанні даследчыка, якія задаюцца ў пэўным часавым рэжыме, і да т. п.

Як правіла, мэта такіх тэстаў паведамляецца інфарманту ў самым агульным выглядзе; дэталі таго, што збіраецца даведацца з дапамогай гэтых тэстаў даследчык, застаюцца яму невядомыя. І гэта зразумела: даследчык зацікаўлены ў тым, каб атрымаць аб'ектыўныя дадзеныя пра маўленчыя навыкі інфарманта, а зрабіць гэта можна, калі ўмовы тэставання будуць такімі, пры якіх інфармант, што выконвае тэст, зможа мабілізаваць сваё валоданне мовай, у значнай ступені аўтаматызаванае, несвядомае, а не ацэнкі ўласнага маўлення (як гэта мае месца пры адказе, па крайняй меры, на некаторыя пункты сацыялінгвістычных апытальнікаў). <...>

Пытанні

1. Што разумецца пад тэстамі?
2. Якая іх мэта?

5.3. Апрацоўка і падача статыстычных вынікаў

Апрацоўка статыстычных дадзеных вядзецца з мэтай выяўлення аб'ектыўна існуючых заканамернасцей. Перш чым перайсці да аналізу якой-небудзь сацыялінгвістычнай пераменнай, неабходна акрэсліць абсяг асоб, для якіх яе значэнне рэлевантнае. Так, пытанне пра перавагу той або іншай мовы, на якой выдаецца прэса, мэтазгодна распрацоўваць толькі ў дачыненні да тых асоб, хто чытае газеты. Доля апошніх у выбарчай сукупнасці вызначаецца не толькі індывідуальнымі псіхалагічнымі асаблівасцямі, але і даступнасцю прэсы (а па асобных рэгіёнах яна моцна адрозніваецца), а таксама агульнадзяржаўнымі або рэгіянальнымі сацыяльна-палітычнымі і культурнымі абставінамі ў момант апытвання... <...>

Канчатковай задачай сацыялінгвістычнага даследавання з'яўляецца абнародаванне атрыманых вывадаў. Форма іх падачы ў многім залежыць ад таго, каму адрасавана публікацыя. Калі публікацыя разлічана на масавага чытача, перавага аддаецца наглядным дыяграмам. Прафесіянала ж цікавяць больш дакладныя і дэталізаваныя звесткі, якія лягчэй атрымаць пры падачы вынікаў у табліцах. Чытач-спецыяліст ацэньвае не толькі вывады, але і надзейнасць тых зыходных дадзеных, на якіх яны грунтуюцца. Задача публікатара – пераканаць у праўдзівасці і паказальнасці сабранага матэрыялу і аргументаваць вывады. А для гэтага карысна эксплікаваць абгрунтаванасць выбаркі, метадку збору і апрацоўкі той першаснай інфармацыі, на аналізе якой грунтуюцца вывады... Важна мець на ўвазе, што істотная частка сацыялінгвістычных даследаванняў будзе на супастаўленні раней апублікаваных вынікаў, а сама магчымасць супастаўлення вынікаў, атрыманых рознымі аўтарамі, залежыць ад ступені падабенства выкарыстаных метадык.

Пытання

1. З якой мэтай вядзецца апрацоўка стыгматычных дадзеных?
2. Якія ёсць формы абнародавання атрыманых вывадаў? Ад чаго залежаць гэтыя формы?

5.4. Аналіз пісьмовых крыніц

Пры вырашэнні большасці сацыялінгвістычных задач важнае значэнне мае метада аналізу пісьмовых крыніц. Пісьмовыя крыніцы можна ўмоўна падзяліць на першасныя і другасныя. У першую катэгорыю трапляюць дакументы, якія фіксуюць маўленчыя творы, аўтарам якіх могуць быць прыпісаны якія-небудзь сацыяльныя характарыстыкі, у другую – даследчыя працы, матэрыялам для якіх служылі першасныя крыніцы. <...>

Спынімся спачатку на першасных крыніцах. Сацыялінгвістычна значныя дадзеныя можна пачэрпнуць з пісьмовых тэкстаў рознай стылістычнай і жанравай прыналежнасці. Напрыклад, вывучэнне службовых дакументаў, міжведамаснай перапіскі, рознага роду інструкцый, пастанаў, актаў і да т. п. дае матэрыял, які дазваляе скласці ўяўленне аб афіцыйна-справовай стылістычнай разнавіднасці мовы на дадзеным этапе яе развіцця, аб своеасаблівасці рэалізацыі гэтай разнавіднасці ў разнастайных жанрах (ад заявы на адпачынак да прэзідэнцкага ўказа).

<...> Цікавыя вынікі можа даць даследаванне з сацыялінгвістычнага пункту гледжання дыпламатычных дакументаў – дагавораў, нот, мемарандумаў, камюніке і да т. п., якія адлюстроўваюць у сабе не толькі лінгвістычную своеасаблівасць спосабаў моўнага выражэння, але і пэўныя палітычныя і ідэалагічныя ўстаноўкі, якія таксама ўвасабляюцца ў спецыфічных зварах, формулах, сінтаксічных канструкцыях. <...>

Мова сродкаў масавай інфармацыі таксама дае спажытак для разваг пра сацыяльныя адрозненні ў пазіцыі аўтараў, якія належаць да супольнасцей грамадства, розных па сваёй палітычнай арыентацыі і каштоўнасным устаноўкам. <...>

Багаты матэрыял для сацыялінгвістычнага аналізу мовы дае "нефармальна" літаратура: у нядаўнім мінулым – "самвыдат", які не падлягаў рэдактарскай працы, "Хроніка бягучых падзей", зборнікі публіцыстычных тэкстаў, накіраваных супраць існуючага ладу, і менш палітызаваная, а то і проста бытавая літаратура – нахштальт зборнікаў самадзейных песень, анекдотаў, частушак, прымавак... <...>

Маладаследаваным у сучаснай сацыялінгвістыцы застаецца мова прыватнай перапіскі, дзённікавых запісаў "сярэднестатычных" носьбітаў мовы

(не пісьменнікаў, не палітыкаў, не грамадскіх дзеячаў і інш.). Між тым яна з'яўляецца асабліва цікавай як з пункту гледжання сацыяльных своеасаблівацей маўленчых формаў у пэўным чалавечым асяроддзі, так і з пункту погляду новых тэндэнцый, "пунктаў росту", якія выяўляюцца раней за ўсё ў маўленні, не скаваным нарматыўнымі рэкамендацыямі і забаронамі. <...>

Для сацыялінгвіста цікавае уяўляе менавіта арыгінальны, не крануты літаратурнай праўкай тэкст, які належыць звычайнаму, "не абцяжаранаму" філалагічнай адукацыяй чалавеку. Такі тэкст дае ўяўленне пра сапраўднае функцыянаванне мовы ў тым або іншым сацыяльным асяроддзі. <...>

Першасныя крыніцы не абавязкова бываюць пісьмовымі. Важныя звесткі пра эвалюцыю фанетычнай нормы можна атрымаць з дакументальнай фіксацыі гучальнага маўлення. Цяпер з экрана тэлевізара даволі часта гучаць хранікальныя запісы 1930-х гадоў. На слых сучаснага носьбіта рускага літаратурнага вымаўлення многае ў іх выглядае дзіўна – напрыклад, захаванне ненаціскага [о] у тых запазычаннях, якія цяпер здаюцца даўно засвоенымі (тыпу *м[о]дель*). Такі матэрыял яшчэ мала асвоены гісторыкамі літаратурнай нормы. З фонаархіваў можна атрымаць дадзеныя і пра адносна нязмушанае маўленне – як сучаснае, так і нядаўняга мінулага (інтэрв'ю і іншага роду дакументальныя запісы).

Карысная для сацыялінгвістычных даследаванняў інфармацыя змяшчаецца не толькі ў першасных дакументах, але і ў матэрыялах перапісаў, розных даведніках, навуковых працах папярэднікаў. <...>

Пытанні

1. Як вы мяркуеце, чаму "пры вырашэнні большасці сацыялінгвістычных задач важнае значэнне мае метада аналізу пісьмовых крыніц"?
2. Што адносіцца да першасных крыніц? Якія дадзеныя можна пачэрснуць з іх?
3. Што трэба разумець пад другаснымі крыніцамі?

С.І. Траскова

Метадыка вымярэння ў сацыялінгвістыцы¹¹

<...> Традыцыйна прынята, гаворачы пра метады вымярэння двухмоўнасці, адрозніваць сацыяльны і сацыялінгвістычны аспекты.

Сацыяльны аспект уключае ў сябе тры моманты развіцця двухмоўнасці, якія могуць быць вывучаны ў асноўным паводле дадзеных статыстыкі:

¹¹ Траскова С.І. *Метадыка измерения в социалингвистике // Принципы и методы социалингвистических исследований.* М., 1989.

1) апісанне канкрэтнай моўнай сітуацыі з улікам нацыянальнага складу, дадзеных перапісу аб валоданні насельніцтвам кампанентамі двухмоўнасці; 2) аналіз дынамікі двухмоўнасці з улікам тэндэнцый моўнай палітыкі; 3) выяўленне сацыяльнай абумоўленасці пашырэння двухмоўнасці ў дадзеным рэгіёне і магчымых тэндэнцый яе развіцця з улікам тэндэнцый да ўрбанізацыі, міграцыі, дынамікай прафесійна-адукацыйнай дыферэнцыяцыі насельніцтва; 4) выкарыстанне кампанентаў двухмоўнасці як сродку зносін у розных сферах: у сферы МК [масавай камунікацыі. – В.Р.], школе, кніжным выдавецтве і інш.; 5) змяненне долі асоб, якія валодаюць адным або двума кампанентамі двухмоўнасці сярод розных сацыяльных груп насельніцтва.

Сацыялінгвістычны аспект у вымярэнні двухмоўнасці выражаецца перш за ўсё ў (1) аналізе асаблівасцей маўленчай дзейнасці білінгваў (чытанне, гаварэнне, пісьмо, разуменне), якія маюць дачыненне да розных сацыяльных груп і адрозніваюцца па прыметах полу, узросту, адукацыі; (2) у супастаўленні асаблівасцей маўленчай дзейнасці білінгваў з адпаведнымі відамі дзейнасці маналінгваў; (3) у супастаўленні ўзроўню валодання другой мовай з улікам спецыфікі засваення другой мовы (чыстая або змяшаная двухмоўнасць); (4) у выяўленні аб'ёму выкарыстання абодвух кампанентаў двухмоўнасці інфармантамі, якія маюць розныя сацыяльна-дэмаграфічныя характарыстыкі; (5) у выяўленні індывідуальных матывацый пры выбары, вывучэнні і выкарыстанні другой мовы.

<...> Квантытатыўны падыход да гэтага часу з'яўляецца пераважным у сацыялінгвістыцы. Колькасныя вымярэнні тут застаюцца найбольш дакладнымі прыёмамі вызначэння пашыранасці тых або іншых фанетычных варыянтаў у маўленні рознага кантынгенту.

Методыка дадзенага тыпу заснавана на дапушчэнні двух (як мінімум двух) тыпаў параметраў, якія абумоўліваюць сам факт вар'іравання вымаўлення аднаго і таго ж гуку: 1) тып так званых унутраных параметраў, г. зн. фанетычнае акружэнне, пазіцыя гукі ў слове і інш.; 2) тып так званых знешніх параметраў двух радоў: а) якія з'яўляюцца прыкметамі сацыяльна-дэмаграфічнай і сацыяльна-лінгвістычнай характарыстыкі моўніка і б) якія з'яўляюцца сітуацыйна абумоўленымі (тэма, форма маўлення, сацыяльны кантэкст і інш.).

Адпаведна збор матэрыялу вядзецца з улікам гэтых меркаванняў. Калі асаблівасці маўлення, абумоўленыя дзеяннем параметраў першага тыпу (унутраныя параметры), могуць быць вызначаны праз тэставанне рознага тыпу: 1) чытанне спецыяльна падабранага спісу слоў; 2) чытанне слоў (па два, па тры), у якіх вар'іруюцца пазіцыі дадзенага гукі; 3) чытанне тэксту, які змяшчае словы з зададзеным гукам у розных пазіцыях і ў розным фанетычным акружэнні; 4) пераказ дадзенага тэксту або 5) складанне паведамлення, групы

фраз, сказаў з загадзя вызначанай лексікай і г.д., то асаблівасці другога тыпу могуць быць выяўлены толькі шляхам уключанага назірання або шляхам эксперыменту, мэта якога – стварэнне тых або іншых сітуацый для зносін з інфармантам. <...>

Сацыялінгвістычнае тэставанне (з запісамі на дыктафон або з транскрыбіраваннем, фанетычным запісам) вельмі паспяхова вядзецца на матэрыяле фанетычна-фаналагічнага ўзроўню. Вывучэнне варыяцыйнасці на іншых узроўнях мовы адпаведна прадугледжвае ўдакладненне метадыкі з улікам задач даследавання і канкрэтызацыі аб'екта даследавання. Перш за ўсё гэта звязана са спробай вызначыць нейкі ідэал або стандарт лінгвістычнай мадэлі на ўзроўні граматыкі і сінтаксісу, які разглядаўся б як інварыянт, як пункт адліку адхіленняў іншых магчымых варыянтаў. Звычайна ў якасці такога інварыянта бярэцца той варыянт, які прызнаецца літаратурным, нармаваным; адпаведна іншыя магчымыя варыянты лічацца дыялектнымі, ненармаванымі. <...>

Такім чынам, асноўным прынцыпам вымярэння ў сацыялінгвістыцы неабходна лічыць прынцып комплексных шматузроўневых суадносін шматлікіх лінгвістычных і сацыяльных пераменных, які выкарыстоўваецца для аналізу лінгвістычнай варыяцыйнасці ў сінхраніі і дыяхраніі з улікам праяўлення яе ў розных відах вуснай і пісьмовай формаў маўлення, у розных умовах узаемадзеяння моў; дыялектаў; моў і дыялектаў; ідыялектаў; а таксама з улікам суадносін уяўленняў і асаблівасцей праяўлення лінгвістычнай інтуіцыі (веданне мовы як структуры і веды пра мову як сродак зносін) у маўленчай практыцы таго, хто гаворыць (піша), слухае (чытае) і даследуе (лінгвіста, сацыялінгвіста). Дадзены прынцып заснаваны на тэарэтычнай канцэпцыі абумоўленасці мовы (маўлення) знешнімі фактарамі макра- і мікраўзроўню. Метадыка даследавання, накіраваная на выяўленне характараў суадносін лінгвістычных і сацыяльных пераменных у дыяхраніі і сінхраніі; на макра- і мікраўзроўнях; у пісьмовым і вусным маўленні; ва ўмовах узаемадзеяння моў, дыялектаў, ідыялектаў; ва ўмовах міжасобасных, групавых, масавых зносін; у межах адной сферы, аднаго населенага пункта, усёй краіны і г. д. – якой бы асаблівай яна ні была, як правіла, зыходзіць з дадзенага прынцыпу. <...>

Заснаваная на агульных прынцыпах, метадыка канкрэтных даследаванняў можа вар'іравацца ў залежнасці ад таго, 1) які тып маўлення (тэксту) даследуецца; 2) у якім выглядзе падаецца фактычны матэрыял (дыктафонны запіс, транскрыпцыя вусных адказаў на пытанні анкеты, вусных выказванняў, пісьмовыя тэксты і інш.); 3) які ўзровень мовы аналізуецца; 4) які аспект (дыяхранічны, сінхранічны) вивучаецца і інш., а таксама ад таго, 1) якія

сацыяльныя пераменныя ўлічваюцца; 2) якая сфера прымянення мовы аналізуецца; 3) якія крыніцы сацыялінгвістычных характарыстык выкарыстоўваюцца (дадзеныя перапісу, анкетны); 4) у якім плане гэтыя характарыстыкі супастаўляюцца (статыка, дынаміка) і інш. <...>

Пытанні

1. Чым адрозніваецца сацыялінгвістычны аспект у вымярэнні двухмоўнасці ад сацыяльнага?

2. Чаму квантытатыўны падыход да гэтага часу з'яўляецца пераважным у сацыялінгвістыцы?

3. На якіх двух тыпах параметраў заснавана методика квантытатыўнага аналізу?

4. Пры даследаванні матэрыялу якога моўнага ўзроўню *"вельмі паспяхова вядзецца"* сацыялінгвістычнае тэставанне?

5. Які прынцып неабходна лічыць *"асноўным прынцыпам вымярэння ў сацыялінгвістыцы"*? Чаму? Якая сфера яго выкарыстання?

6. У залежнасці ад якіх фактараў можа вар'іравацца методика канкрэтных сацыялінгвістычных даследаванняў?

6. ПСИХАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ

Псіхалінгвістычныя метады – такія метады, якія служаць для апрацоўкі, ацэнкі і аналізу моўных фактаў, атрыманых ад інфармантаў, носьбітаў мовы, у выніку спецыяльна арганізаваных эксперыментаў. Да гэтых метадаў адносяцца (1) даследаванне рэакцый арганізма чалавека ў працэсе маўлення (спараджэння яго і ўспрымання) на пэўныя моўныя стымулы і (2) аналіз асацыяцый, якія выклікаюць у інфарманта моўныя стымулы.

Рэакцыя чалавека на моўныя стымулы можа быць фізіялагічна рознай: змена частаты пульсу, расшырэненне зрэнкаў вачэй, звужэнне сасудаў і да т. п. Напрыклад, А.Р. Лурья, даследуючы фізіялагічную рэакцыю на словы розных семантычных груп, выявіў, што чым большай была сэнсавая сувязь паміж словамі, тым большай была і сіла фізіялагічнай рэакцыі. Словы, сэнсава не звязаныя са словам-стымулам, фізіялагічнай рэакцыі ў рэспандэнта не выклікаюць.

Сутнасць другога метаду заключаецца ў ацэнцы вербальнай рэакцыі інфарманта на моўны стымул. Так, паводле "Асацыятыўнага слоўніка беларускай мовы" (Мн., 1981) А.І. Цітовай слова *зямля* выклікала ў інфармантаў (1000) наступныя вербальныя асацыяцыі:

Зямля – 103 круглая, 92 родная, 70 чорная, 38 урадлівая, 37 неба, поле, 33 карміцелька, 32 планета, 24 глеба, мая, 22 цёплая, шар, 20 вялікая, 17 сырая, 16 вільготная, 14 багатая, пясок, рыхлая, 13 халодная, 12 месяц, 10 маці, мокрая, ураджайная, 9 сухая, хлеб, 8 чарназём, 7 бацькоў, зялёная, людзі, Радзіма, 6 вада, добрая, трава, узараная, ураджай, 5 агарод, глобус, зямля, круціцца, пладародная, 4 бульба, цвёрдая, шчодрая, 3 беларуская, грады, гразь, грунт, далёкая, жыць, земляробства, калгас, лес, любімая, мёрзлая, работа, ралля, савецкая, сад, чарназёмная, 2 Айчына, асфальт, багачце, бацькоўская, Беларусі, верціцца, вёска, галактыка, гліністая, дарагая, дзівосная, жоўтая, жыта, жыццё, збожжа, каменне, карміць, карэнне, мір, мора, паветра, прагрэтая, праца, пульхная, пясчаная, раніца, свежая, свет, цёпла, 1 абноўленая, араць, белая, бераг, вакол, восень, вуліца, вясковая, вясной, горкая, гродзенская, дрыжыць, дрэнная, космас, карціна, любіць, мароз, мацерына, мая мяне заве, мерзнуць, месяц, мірны, мякка, на двух кітах, насенне, неабсяжная, недры, невядомы, незалежнасць, пайшоў, памідоры, псаць, пладавітая, плошча, порыстая, продкаў, пшаніца, пявучая, рака, расліны, расці, рыдлёўка, садзіць, саўгасная, свой, сеяць, снег, снегавая, сонца, СССР, старая, тэта, тлустая, угноеная, утульная, Франца-Іосіфа, футбол, харошая, хваляванне, хлебніца, цалінная, цяжкая, чэрства, чыгунка, шчодрая, шчырая, шэрая, яблыня, ягады, яма.

Такім чынам, найбольш частыя асацыяцыі на гэты вербальны стымул – *круглая* і *родная*. Паводле аўтара слоўніка, абедзве рэакцыі сустрэліся амаль

у 10% інфармантаў. Існуе меркаванне, чым больш асацыяцый выклікае дадзенае слова, тым больш яно сэнсава напоўнена.

Ш. Балі выявіў такую заканамернасць: чым лепш ведае носьбіт мовы змест слова, тым больш інтэнсіўна семантычныя (зместавыя) асацыяцыі адцяснююць асацыяцыі, што грунтуюцца на гукавой форме слова.

Шырокае дастасаванне ў мовазнаўстве мае распрацаваная Ч. Осгудам псіхалагічная методыка вымярэння значэнняў з дапамогай семантычнага дыферэнцыяла. Рэспандэнты ацэньваюць значэнні слоў паводле спецыяльна скалаваных антанімічных восей тыпу "добры – дрэнны", "моцны – слабы", "вялікі – маленькі" і інш. Сярэднія паказчыкі, якія і характарызуюць значэнні даследаванага слова, даюць магчымасць знайсці адлегласць паміж значэннямі слоў і вызначыць месца кожнага значэння ў лексічна-семантычнай прасторы слоўніка.

Падобная методыка была выкарыстана ўкраінскім даследчыкам В.В. Лявіцкім для даследавання гукасімвалізму. Гукі шмат якіх моў (украінскай, рускай, румынскай, нямецкай, англійскай і інш.) ацэньвалі паводле наступных адзнак: памер, сіла, цяпло, святло, актыўнасць, цвёрдасць. "Асацыяцыйная" характарыстыка гукаў у розных рэспандэнтаў у пэўнай ступені супадала. Напрыклад, сярод галосных найбольш непрыемным быў гук [у], найхуткім – [н], найхалодным – [о].

Псіхалінгвістычныя метады выкарыстоўваюцца пры даследаванні (1) лексічных з'яў (выяўляецца асацыяцыйнае поле пэўнага слова, характар сувязей – сінанімічныя, антанімічныя, тэматычныя, словаўтваральныя, фразеалагічныя і г. д.), (2) граматычных (адзначаецца ступень эквівалентнасці сінтаксічных канструкцый, напрыклад зыходных і іх трансформаў), а таксама (3) фанетычных (пры даследаванні гукасімвалізму – ацэнкі гукаў паводле пэўных адзнак: памер, сіла, цеплыня, святло, цвёрдасць, актыўнасць і г. д.).

Псіхалінгвістычныя метады даюць магчымасць мовазнаўцам глыбей спасцігнуць механізм спараджэння маўленчай дзейнасці, вызначыць характар сувязей моўных адзнак у свядомасці чалавека.

ПЫТАННІ

1. Якія метады адносяцца да псіхалінгвістычных метадаў? На якія тыпы яны падзяляюцца?
2. У чым сутнасць распрацаванай С. Осгудам псіхалагічнай методыкі вымярэння значэнняў з дапамогай семантычнага дыферэнцыяла?
3. Пры даследаванні якіх моўных з'яў выкарыстоўваюцца псіхалінгвістычныя метады?

Літаратура

* * *

Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994. С. 308-311.

* * *

Гируцкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 284-286.

Плотников Б.А. Методы исследования лексики // Общее языкознание / под общ. ред. А.Е. Супруна. Мн., 1983. С. 218-219.

Плотников Б.А. Основы семаснологии. Мн., 1984. С. 176-183.

Плотников Б.А. Структура плана содержания. Лексикология // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 74-75.

* * *

Ермолаев Б.А. Понятие речевой способности и психолингвистическое изучение семантики // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.

Клименко А.П. Вопросы психологического изучения семантики. Мн., 1970.

Левицкий В.В. Семантика и фонетика. Черновцы, 1973.

Психолингвистика за рубежом / отв. ред. А.А. Леонтьев и Л.В. Сахарный. М., 1972.

Фрумкина Р.М. Психолингвистические методы изучения семантики // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.

* * *

Плотнікаў Б.А. Метады даследавання мовы // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мн., 1994.

Плотнікаў Б.А. Псіхалінгвістыка // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мн., 1994.

Т. Слама-Казак

Метадалогія псіхалінгвістыкі і некаторыя яе выкарыстанні¹²

<...> 3. Пры выкладзе метадалогіі важна ўдакладніць аб'ект вывучэння. Псіхалінгвістыка вывучае мову ў яе канкрэтных рэалізацыях, у "паведманьнях", у адносінах паміж моўнікамі і слухачом у розных сітуацыях. Псіхалінгвістычная метадалогія павінна, такім чынам, з аднаго боку, указваць спецыфічныя метады збору фактаў, звязаных з канкрэтнымі сітуацыямі, а з другога боку, дапамагаць інтэрпрэтаваць іх – і ў першую чаргу спосабам пералічэння. Мы зможам даць тут толькі некалькі агульных метадалагічных прыняццяў і толькі некаторыя з іх выкарыстанняў.

а) У супрацьвагу некаторым экстрэмніцкім кірункам структурнай лінгвістыкі (гл. Ельмслей)... псіхалінгвістыка ў тым разуменні, якое мы даём,

¹² Слама-Казак Т. Методология психолінгвістыкі і некаторыя яе прымяненні // Психолінгвістыка за рубежом / отв. ред. А.А. Леонтьев и Л.В. Сахарный. М., 1972.

не адхіляе дэдукцыйны метада, а лічыць, што індукцыйны і дэдукцыйны метады аднолькава карысныя і павінны знайсці прымяненне ўзаемна дапаўняючы адзін аднаго.

Важная задача псіхалінгвістыкі, вынікі рашэння якой паслужаць таксама лінгвістыцы, заключаецца, такім чынам, у зборы фактаў мовы як жывой рэальнасці, у рэгістраванні лінгвістычнай рэальнасці ў розных індывідуальных паведзеннях, з дапамогаю якіх рэалізуюцца магчымасці мовы, і вывядзенні з іх некаторых агульных прынцыпаў.

б) Вывучаючы мову ў працэсе функцыянавання, г. зн. як феномен камунікацыі, псіхалінгвістыка ўключае ў сваю сферу і моўніка, і слухача і вывучае змяненні, выкліканыя змяненнем устаноўкі, а таксама ўзаемныя ўплывы, якія вызначаюць гэтыя адносіны. . .

<...> в) Псіхалінгвістыка вывучае мову ў рэальных сітуацыях – іншымі словамі ў працэсе актыўнасці і ў той жа час у сукупнасцях, якія складаюць выражэнне (маўленне): метадка, якую мы прапануем, з'яўляецца, такім чынам, метадкай дынамічна-кантэкставай.

г) З дапамогай гэтай метадкі стане магчымым прасачыць феномен камунікацыі ў яго разгортванні (развіцці), папераменны абмен рэплікамі, паслядоўная пабудова фразы, мадыфікацыя, якія з'яўляюцца ў выніку змяненняў сітуацыі або стану партнёраў і г. д. Дынамічнае даследаванне мовы праз дзейнасць індывідаў і асабліва дзейнасць у час працы, дазваляе назіраць факты мовы, якія часта выпадаюць з-пад увагі лінгвістыкі.

Гэтая метадалогія павышае цікавасць да вывучэння мовы ў генетычнай або агульнай эвалюцыйнай дынаміцы, да працэсу засваення мовы дзіцем, да працэсу засваення замежнай мовы і г. д. Псіхалінгвістыка дае рашэнне гэтых праблем шляхам вывучэння дынамікі працэсаў навучання мове і выкарыстання мовы.

д) Другі прынцып дынамічна-кантэкставай метадкі прадвызначае неабходнасць вывучэння розных аспектаў камунікацыі ў суадносінах з кантэкстам – ці ідзе гаворка пра агульнае сацыяльна-гістарычнае акружэнне (асяроддзе), ці пра канкрэтную сітуацыю, у якой знаходзіцца моўнік, або пра дыскурсіўныя, сінгагматычныя сукупнасці, у якія ўключаны кожны складнік (апрача таго, не трэба забывацца звязваць кожны факт з сістэмай мовы ў цэлым). Прынцыпы інтэгральнага разгляду дастасавальныя не толькі да інтэрпрэтацыі фактаў мовы, але таксама і да спосабу іх збору. Іншымі словамі факты не вырываюцца з кантэксту, разглядаюцца не ізалявана, а ў сувязі з сітуацыяй (з сітуацыяй акружэння, або, строга кажучы, лінгвістычнай сітуацыяй).

е) Дынамічна-кантэкставая метадка прадвызначае спецыфіку яе псіхалінгвістычнага прымянення ў сувязі з неабходнасцю адзначыць і інтэрпрэтаваць

факты мовы, суадносячы іх з фізічным станам індывіда (моўніка або слухача). Натуральна, калі мы станем на гэты пункт гледжання, то тады, удпчваючы і некаторыя агульныя палажэнні, мы таксама прыйдзем да індывідуальнага – да таго, што найбольш цесна звязана са стылем. Эмацыйнасць (афектыўнасць), "матывацыя", у яе сучасным псіхалагічным разуменні (інтарэсы, патрэбы, тэндэнцыі), тып тэмпераменту і агульныя спецыфічныя рысы псіхалагічнага стану (стомленасць, смутак і г. д.) адыгрываюць ролю ў выбары сродкаў выражэння і з'яўляюцца таму аспектамі, якія псіхалінгвістыка не толькі не можа ігнараваць, але для якіх яна з'яўляецца адзінай дысцыплінай, здольнай вывучаць іх адэкватным чынам. Сувязь з мысленнем складае адзін з найбольш важных аспектаў гэтай праблемы, і вынікам гэтага з'яўляецца вылучэнне на першы план праблем значэння і трактоўкі адпаведным чынам гэтага значэння.

ё) Метадычным прынцыпам даследавання або метадам у вузкім сэнсе, якім можа карыстацца псіхалінгвістыка, з'яўляецца назіранне (з дапамогай апытання з некаторымі карэктывамі ў дачыненні да гэтай працэдуры, што звычайна выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы) і эксперымент.

Мы лічым, што адна з важных частак псіхалінгвістыкі – эксперыментальная методика, якая вывучае факты мовы (яе значэнне настойліва падкрэслівалася амерыканскімі псіхалінгвістамі). Нарэшце, аднолькава карысныя розныя спосабы, што дазваляюць аб'ектыўна і вельмі дакладна рэгістраваць розныя вывучаемыя аспекты пры дапамозе сучаснай тэхнікі ў псіхалогіі і нават у фізіялогіі.

ж) Псіхалінгвістычная метадалогія не абмяжоўваецца зборам дадзеных, але інтэрпрэтуе іх адпаведным чынам: гэта ў першую чаргу тлумачальная метадалогія. Збор і інтэрпрэтацыя фактаў складаюць адзінае непадзельнае цэлае, гэта два аспекты, адзін з якіх заўсёды існуе ў форме другога.

<...> Я павінна таксама дадаць, што апрацоўка сабранага матэрыялу ніколі не выключае выкарыстання новых метадаў (статыстычных або прыналежных тэорыі інфармацыі), запазычаных як у лінгвістыцы, так і ў сучаснай псіхалогіі: кантакт з псіхалогіяй не азначае сэння, як гэта было некалькі дзесяцігоддзяў таму назад, калі лінгвісты справядліва мелі недавер да "псіхалагізму", – страты магчымасці дакладнай, аб'ектыўнай апрацоўкі вынікаў.

4. Мы выкарыстоўваем псіхалінгвістычную методіку ў розных працах (даследаваннях), апублікаваных на працягу апошніх дзесяці гадоў (некаторыя даследаванні мы правялі значна раней).

Адным з прынцыпаў прапанаванай метадалогіі з'яўляецца прынцып прамога збору фактаў, таму было натуральна, што наша ўвага была сканцэнтравана на фактах, якія адносяцца да румынскай мовы.

Што ж да дзіцячага маўлення, то мы спрабавалі сабраць факты, якія, наколькі гэта магчыма, паддаюцца лінгвістычнаму аналізу і якія былі зарэгістраваны ў вялікай колькасці дзяцей (матэрыял, на якім грунтуюцца апублікаваныя да гэтага часу працы, быў сабраны ў 600 дзяцей ва ўзросце ад 2 да 7 гадоў, родная мова румынская)... Гэтыя даследаванні прывесчаны засваенню лексікі і зняццю мнагазначнасці слоў; засваенне граматычнай структуры пачынаецца са з'яўлення "сінтаматычных блокаў", значэнне якіх паступова мадыфікуецца; апрача таго, значная частка даследаванняў выявіла прыстасаванне да дынамікі дыялогу і г. д. <...>

Пытанні

1. Што, паводле Т. Слама-Казак, з'яўляецца аб'ектам вывучэння псіхалінгвістыкі?
2. У чым сутнасць дынамічна-кантэкставай метадыкі даследавання мовы? Якія яе асноўныя прынцыпы? Ці выключае гэтая метадыка выкарыстанне новых метадаў даследавання?

Г.П. Кліменка

Псіхалінгвістычнае вывучэнне семантыкі¹³

<...> Можна, відаць, гаварыць аб прамых і ўскосных метадыках псіхалінгвістычнага эксперыментальнага вывучэння значэнняў. У прамых метадыках ад тых, хто правяраецца на доследзе, у той або іншай форме патрабуецца непасрэдна вызначыць значэнне слоў. Такія, напрыклад, тэсты на пазнаванне правільных або няправільных азначэнняў або перакладаў, заданні даць азначэнне слова або даць яго пераклад, патрабаванні знайсці ў спіску словы з зададзеным значэннем (якія адпавядаюць дадзенаму азначэнню) і г. д. Пэўныя цяжкасці з вызначэннем метадык гэтага тыпу звязаны з тым, што носьбіты мовы вельмі часта маюць цяжкасці ў акрэсленні значэнняў выкарыстаных імі слоў. У сувязі з гэтым часта даводзіцца прыбягаць да больш складаных спосабаў атрымання інфармацыі ад носьбітаў мовы аб значэнні выкарыстаных імі слоў – да ўскосных метадык. Сюды адносяцца, напрыклад, заданні, якія патрабуюць даць прыклад ужывання слова, адзначыць ступень сэнсавай блізкасці дадзенага слова з іншым дадзеным, заданне згрупаваць зададзеныя словы паводле сэнсавай адзнакі, заданне прывесці блізкія

¹³ Кліменко А.П. Психолінгвістическое изучение семантики // Клименко А.П. Вопросы психолінгвістическаго изучения семантики. Мн., 1970.

паводле сэнсу (значэння) словы, заданне даць ацэнкі слову паводле шэрагу шкал і г. д. Пералічаныя метадыкі характарызуюцца парадыгматычным падыходам да значэння, аднак у некаторых з іх заключаны элементы сінтагматычнага падыходу. Такія метадыкі звязаныя з выкарыстаннем тых або іншых узораў ужывання слова. Відаць, колькі-небудзь поўны псіхалінгвістычны аналіз значэнняў абавязкова павінен уключаць сінтагматычныя метадыкі (замена аднаго слова іншым у зададзеным сказе, устаўка прапушчанага слова ў некаторым урыўку тэксту, угадваанне працягу тэксту, некаторая трансфармацыя адрэзка тэксту, пераклад адрэзка тэксту і г. д.). Гэта звязана з тым, што значэнні слоў выяўляюцца ў іх ужыванні. <...>

Як непасрэдна, так і ў працэсе апрацоўкі вынікаў эксперыментальнага псіхалінгвістычнага аналізу дазваляе выяўляць сувязі і залежнасці паміж значэннямі слоў, напрыклад шляхам вымярэння "адлегласцей" паміж імі, прычым асабліваю цікавасць мае параўнанне звестак аб структуры семантычных сукупнасцей слоў, атрыманых рознымі шляхамі, у тым ліку – шляхам псіхалінгвістычнага і дыстрыбуцыйнага аналізу іх значэнняў. Думаецца, што адным са шляхоў пераадолення недахопаў псіхалінгвістычнай метадыкі вывучэння значэнняў з'яўляецца прымяненне да аднаго і таго ж лексічнага матэрыялу розных метадык, якія дапаўняюць адна адну. <...>

Пытанні

1. Якія вылучаюцца метадыкі псіхалінгвістычнага эксперыментальнага вывучэння значэнняў? У чым іх сутнасць? Праілюструйце прыкладамі.
2. Што дазваляе выявіць псіхалінгвістычны аналіз?
3. Чаму ў якасці пераадолення "недахопаў псіхалінгвістычнай метадыкі вывучэння значэнняў" прызнаецца "прымяненне да аднаго і таго ж лексічнага матэрыялу розных метадык, якія дапаўняюць адна адну"? Ці можна пагадзіцца з такім меркаваннем? Абгрунтауйце адказ.

Б. А. Ермалаев

Паняцце маўленчай здольнасці і псіхалінгвістычнае вывучэнне семантыкі¹⁴

<...> Такім чынам, узнікае група псіхалінгвістычных метадаў даследавання значэння моўных знакаў, заснаваная на прамым або ўскосным апытанні носьбітаў мовы наконт значэння тых або іншых слоў, выразаў і да т. п.,

¹⁴ Ермалаев Б.А. Понятие речевой способности и психолингвистическое изучение семантики // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.

на супастаўленні і ранжыраванні меркаванняў інфармантаў у залежнасці ад ступені іх лінгвістычнай дасведчанасці (метад экспертных ацэнак), на інтуіцыйнай ацэнцы ступені семантычнай блізкасці тых або іншых моўных адзінак і да т. п. Гэтыя метады, як правіла, падзяляюцца на два асноўныя віды. У адным выпадку інфармантам прама прапаноўваецца рабіць вывады адносна тых моўных семантычных адносін, якія, на іх думку, ляжаць у аснове вядомых ім маўленчых семантычных адносін. <...> У другім выпадку задача інфармантаў заключаецца ў тым, каб даць толькі першасны маўленчы матэрыял адносна тых або іншых абазначэнняў у маўленні ў адпаведнасці з пытаннямі даследчыка, а ўсю інтэрпрэтацыю адказаў, суаднясенне іх з лінгвістычнымі семантычнымі мадэлямі, зносіны і іншыя аналіз, які выходзіць за межы маўленчага ўжывання, пакінуць на долю даследчыка. <...>

Як вядома, асноўная ідэя гэтага метаду заключаецца ў спробе падаць аб'ектыўна існуючыя ў псіхіцы носьбіта мовы семантычныя сувязі слоў як сувязі асацыяцыйныя, якія працягваюцца ў працэсе асацыяцыйнага эксперыменту. Гэты эксперымент, як вядома, заключаецца ў тым, што падвыпрабавальнаму даецца слова-стымул і прапануецца на гэтае слова адказаць або першым словам ці словазлучэннем, якія прыйшлі ў галаву (свабодны асацыяцыйны эксперымент), або словамі ці словазлучэннямі ў адпаведнасці з якой-небудзь больш дакладнай інструкцыяй эксперыментатара (накіраваны асацыяцыйны эксперымент). <...>

У гэтым плане вельмі цікавым з'яўляюцца спробы інтэрпрэтацыі вынікаў асацыяцыйнага эксперыменту і супастаўлення яго з іншымі псіхалінгвістычнымі метадыкамі даследавання семантыкі як сродку аналізу працэсу зносін. Дадзеныя спробы можна ўмоўна падзяліць на наступныя групы.

Д а п е р ш а й г р у п ы адносяцца працэдурны вымярэння семантычнай блізкасці паміж словамі і ступені ўваходжання гэтых слоў у адзінае семантычнае поле непасрэдна на аснове асацыяцыйнага эксперыменту... Прыкладамі такіх працэдур могуць служыць індэкс Ч. Кофера... згодна з якім ступень сінанімічнасці слоў-стимулаў вызначаецца ступенню агульнасці асацыяцый на гэтыя стымулы; індэкс К. Нобла... паводле якога значэнне слова-стимула вызначаецца колькасцю асэнсаваных асацыяцый на гэтае слова як мерай семантычнай блізкасці розных слоў-стимулаў і ўключанасці іх у адзінае семантычнае поле; індэкс Ю.Д. Апрэсяна... у адпаведнасці з якім ступень уваходжання слова-стимула ў семантычнае поле слова-рэакцыі вызначаецца колькасцю адносін колькасці адказаў, што змяшчаюць гэтую рэакцыю, паменшанай на адзінку, да агульнай колькасці падвыпрабавальных і супадзенне колькасца выражэння якога ў розных слоў-рэакцый служыць падставой уключэння іх і слова-стимула ў адзінае семантычнае

поле; нарэшце, вядомае даследаванне Дж. Дыза... згодна з якім "асацыяцыйнае значэнне" слова-стымула і слоў-рэакцый можа быць інтэрпрэтавана праз паняцце "семантычнае поле" ў межах адваротнага асацыяцыйнага эксперыменту (пры якім словы-рэакцыі становяцца ў сваю чаргу стымуламі) і фактарнага аналізу, атрыманыя ў выніку якога фактары пры іх суаднясенні са значэннямі адпаведных груп асацыяцый даюць набор семантычных кампанентаў, якія канстытуіруюць семантычнае поле.

Другую групу складаюць спробы ўвязаць структуру асацыяцый і семантычнае поле з дапамогай розных метадык спараджэння выказванняў, сказаў і да т. п. <...> Зыходная думка ў дадзеным выпадку заключаецца ў інтэрпрэтацыі асацыяцыйнай сувязі паміж словамі як згорнутага выказвання, якое можна разгарнуць, прапаноўваючы падвыпрабавальным прадуцыраваць кантэксты з дадзенымі словамі, або любым зручным для падвыпрабавальных спосабам, або ў адпаведнасці з дакладнай інструкцыяй даследчыка. Ступень семантычнай блізкасці паміж словамі-стымуламі і асацыяцыямі ў такім выпадку вызначаецца не толькі праз аналіз размеркавання асацыяцый, але і праз размеркаванне кантэкстаў, ранжыраваных па ступені частаты сустрэчасці. Ідэнтычнасць семантычнага боку кантэкстаў і частотнага іх размеркавання ёсць паказчык прыналежнасці слоў-стымулаў і слоў-рэакцый да аднаго семантычнага поля. Разыходжанне паводле гэтага паказчыка ёсць доказ адсутнасці семантычнай агульнасці слоў.

Да дадзенай групы адносяцца розныя метадыкі тыпу прапушчаных слоў або словазлучэнняў у сказе, угадвання падвыпрабавальнымі працягу сказа, заданні правесці некаторыя трансфармацыі сказа, даследаванні карэляцыі ў размеркаванні асацыяцый паміж асобнымі кампанентамі сказа (суб'ектам, аб'ектам і прэдыкатам), запамінанні асацыяцыйных пар, устаўкі слова на месца выкрасленага слова ў сказе, прыдумванні сказаў са словамі-стымуламі і словамі-рэакцыямі разам і паасобку, канструяванні розных тыпаў тэкстаў з набору прапанаваных слоў і да т. п. <...> Ва ўсіх выпадках ідэнтычнасць адпаведных кантэкстаў і аперацый са словамі-стымуламі і рэакцыямі ў гэтых кантэкстах разглядаецца як паказчык семантычнай блізкасці стымулаў і рэакцый. <...>

Датрэцяй групы адносяцца метадыкі, заснаваныя на разуменні тэксту і асацыяцый як двух узроўняў абагульнення сітуацыі зносін, прычым асноўным узроўнем у дадзеным выпадку разглядаецца тэкст, а структура асацыяцый тлумачыцца як вытворная ад тэксту... Сутнасць гэтых метадык заключаецца ў спробе паказаць семантычны бок тэксту як структуру сэнсавых прэдыкатаў, якія з'яўляюцца рэлевантнымі як пры ўспрыманні, так і пры спараджэнні тэксту і адыгрываюць у адносінах да тэксту тую ж ролю, што і семантычныя кампаненты ў дачыненні да слова. <...>

Нарэшце, чацвёртую групу складаюць методыкі непасрэднага супастаўлення асацыяцыйнага эксперыменту і працэсу зносін... <

Пытанні

1. На якія два асноўныя віды падзяляюцца псіхалінгвістычныя метады? У чым іх сутнасць?
2. Што прадугледжваюць розныя спробы інтэрпрэтацыі вынікаў асацыяцыйнага эксперыменту?

7. НЕЙРАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ

Нейралінгвістычныя метады – такія метады, з дапамогай якіх даследуюць мазгавыя механізмы маўленчай дзейнасці і змены (парушэнні) у маўленчых працэсах пры лакальных паражэннях мозга.

Асноўны метада даследаванняў у нейралінгвістыцы – *назіранні над маўленнем хворага* ў розных умовах (пры гутарцы, чытанні, пісьме, пераказе тэкстаў, спецыяльным тэставанні – падборы сінонімаў, антонімаў, утварэнні сказаў з дадзеных слоў і інш.).

Навукова каштоўнымі з'яўляюцца таксама назіранні над маўленчымі паводзінамі білінгваў і паліглатаў з ачаговымі паражэннямі мозга. Выяўлены, напрыклад, частыя маўленчыя дысацыяцыі (поўная або частковая стракта хворымі навыкаў валодання адной мовай і захаванне іх у дачыненні да іншай мовы), інтэрферэнцыйныя з'явы (гранікненне элементаў адной мовы ў маўленне на іншай).

З развіццём нейралінгвістыкі як стыкавой навукі, што склалася на мяжы неўралогіі і мовазнаўства, узніклі новыя метады нейралінгвістычных даследаванняў.

Адным з такіх метадаў з'яўляецца *дыхатамічнае праслухоўванне* вербальнага матэрыялу – адначасовае двухканальнае ўспрыманне розных слышавых стымулаў. У выніку выяўляецца, напрыклад, што адно вуха (правае) больш дакладна ўспрымае гукі маўлення, а другое – размяжоўвае іх.

У сучаснай нейралінгвістыцы выкарыстоўваецца *стэрэатаксічны метада* – увядзенне інструментаў у пэўныя ўчасткі мозга з мэтай іх электрастымуляцыі або дыягностыкі (напрыклад, запісу біяэлектрычных патэнцыялаў клетак).

Да сучасных метадаў вывучэння здоровага і хворага мозга адносяцца таксама запісы біяэлектрычнай актыўнасці мозга, ангіяграфія ў спалучэнні з амітал-натрыевай пробай (дазваляе выявіць стан сасудаў, а таксама паталагічныя працэсы ў органах, звязаныя са зменамі кровазабеспячэння або лімфазвароту), унілатэральныя электрашокі і інш.

ПЫТАННІ

1. Якія метады называюцца нейралінгвістычнымі?
2. Які метада лічыцца асноўным у нейралінгвістыцы? У чым яго сутнасць?
3. У чым сутнасць дыхатамічнага праслухоўвання вербальнага матэрыялу?
4. Што такое стэрэатаксічны метада?
5. Якія яшчэ метады выкарыстоўваюцца ў сучаснай нейралінгвістыцы?

Літаратура

* * *

Гируцкий А.А. Общее языкознание. 2-е изд. Мн., 2001. С. 286-288.

Плотников Б.А. Методы исследования лексики // Общее языкознание / под общ. ред. А.Е. Супруна. Мн., 1983. С. 219.

Плотников Б.А. Структура плана содержания. Лексикология // Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий / под общ. ред. А.Е. Супруна. 2-е изд. Мн., 1995. С. 75.

* * *

Лурья А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975.

* * *

Кузнецов С.Н. Нейролингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

А. Р. Лурья

II. Нейрапсіхалагічны аналіз фарміравання маўленчага паведамлення¹⁵

Металы

Для таго каб выявіць асноўныя этапы фарміравання маўленчага паведамлення, неабходна прымяніць цэлы комплекс метадаў, якія маглі б забяспечыць найбольшую паўнату гэтага даследавання.

Для рашэння гэтай задачы мы выкарысталі апісанья ніжэй прыёмы, якія апраўдалі сябе ў нейрапсіхалагічным даследаванні хворых з лакальнымі паражэннямі мозга.

Мы пачынаем збор патрэбнага нам матэрыялу з **клінічнага назірання над спантаным маўленнем хворага**, г. зн. мы назіраем, як ён выражае просьбы, жаданні, пытанні і як – калі гэта мела месца – ён спрабуе падзяліцца з тымі, хто яго акружае, якімі-небудзь паведамленнямі. У гэтых назіраннях можа праявіцца наяўнасць або адсутнасць у хворага адпаведных матываў маўленчых зносін. Адсутнасць такога спантаннага маўлення можа сведчыць або пра агульнае зніжэнне энергетычнага тону хворага, або пра адсутнасць або няўстойлівасць патрэбнай матывацыі.

Прырода гэтай з'явы больш выразна выступае на другой фазе – даследаванні **дэялагічнага маўлення з хворым**, дзе яму прапануюцца пытанні, на

¹⁵ Лурья А.Р. Нейропсихологический анализ формирования речевого сообщения // Лурья А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975.

якія ён павінен даваць адпаведныя адказы. У гэтым выпадку даследчык сам дэтэрмінуе маўленчую дзейнасць хворага, і характар яе парушэнняў, калі яны ёсць, можа выступіць з дастатковай выразнасцю. Мы выкарыстоўвалі два тыпы пытанняў. У адным з іх маўленчы адказ хворага быў ужо ўключаны ў змест пытання і мог заключацца ў сцвярдзальным паўтарэнні пытання або ў адмаўленні яго зместу (*Вы сёння абедалі? – Так, я сёння абедаяў або Не, я сёння не абедаяў*) і ніякага самастойнага стварэння разгорнутага паведамлення не патрабавалася. У другім тыпе – пытанне яшчэ не ўключала ў свой склад гатовага адказу і толькі вымагала неабходнасць стварэння новага плана перадачы інфармацыі, замыкання новых сувязей і фармулявання патрэбнага выказвання (*– Што вы рабілі сёння раніцай? – Сёння раніцай я... быў у доктара... выходзіў гуляць і г.д. – Якія хворобы вы перанеслі? – Я перанёс адзёр, шкарлятыну і г.д.*). На гэтай фазе назірання неабходнасць самастойнага ўзнікнення матыву выключаецца і даследчык можа правесці, у якой ступені ў хворага захоўвалася магчымасць даць аўтаматычны маўленчы адказ, з аднаго боку, і стварыць сэнсавую схему самастойнага выказвання, з другога.

Наступнай – трэцяй фазай даследавання з'яўляецца вывучэнне **паўторнага маўлення хворага**. На гэтай стадыі хвораму прапаноўвалася паўтараць асобныя гукавыя комплексы, словы, серыі слоў і фразы. Гэтая сістэма доследаў павінна была паказаць, у якой ступені ў хворага захавана магчымасць простага рэпрадукцыйнага маўлення і ці не парушаецца магчымасць паўтараць прапанаваны яму маўленчы матэрыял пры пераходзе ад аднаго комплексу (складу, слова, фразы) да **серыі** (ланцужка) кампанентаў (складаў або слоў). <...>

Чацвёртай фазай даследавання з'яўлялася вывучэнне таго, наколькі хворы мог знаходзіць патрэбныя **лексічныя адзінкі** (словы) і ці не былі ў яго або цяжкасці з такім знаходжаннем, або з заменай патрэбнай лексічнай адзінкі на пабочную (парафазіі).

Дослед з прыпамінаннем слоў, які мае вялікае значэнне для даследавання кадзіравання маўленчага паведамлення, уключае дзве прынцыпова розныя серыі доследаў.

У адной з іх хвораму прапануецца называць паказаныя яму прадметы або дзеянні (пры наяўнасці зрокавай апоры) – называнне паказаных рэчаў або іх адлюстраванняў, і пры адсутнасці зрокавай апоры – называнне частак цела); у другой з іх даследуецца, з якой лёгкасцю ў хворага ўсплываюць словы ў працэсе звязнага выказвання.

Абедзве серыі доследаў маюць прынцыповае адрозненне. У першай з іх падвыпрабавальны называе слова, вылучаючы яго з парадыгматычнай

сістэмы (сістэмы іерархічных абагульненняў або класіфікацый); у другім выпадку ён робіць гэта, абапіраючыся і на сінтагматычныя сувязі, інакш кажучы, узнаўляе словы ў кантэксте гутарковага маўлення. <...>

Пятай фазай збору матэрыялу з'яўляецца пераход да аналізу самастойнага **маналагічнага** маўлення хворага.

У найбольш простых варыянтах гэтага доследу неабходнасць самастойнага стварэння задумы выключалася і асноўнай умовай паспяховага рашэння задачы была магчымасць стварыць схему гатовага маўленчага выказвання, увасобіўшы яго ў разгорнутым апавядальным маўленні. Менавіта такімі выпадкамі з'яўляліся перадача зместу прачытанага апавядання або аповед паводле рысунка. <...>

Назіранні над пабудовай самастойнага маналагічнага маўлення канчаліся апошнім – шостаю фазай доследаў, на якой хвораму прапаноўвалася даць **разгорнутае вуснае сачыненне** на зададзеную тэму (напрыклад, на тэму "Поўнач"). У гэтым выпадку заданне толькі абазначала сферу выказвання, у той час як канкрэтная схема гэтага выказвання павінна была стварацца самім хворым, таксама, як і ўвасабленне гэтай схемы ў разгорнутае, самастойнае маўленчае паведамленне.

Лёгка бачыць, што параўнальны аналіз дадзеных, атрыманых пры ўсіх названых варыянтах даследавання маналагічнага маўлення, даваў магчымасць устанавіць, якія іменна звёны маўленчага працэсу – самастойнае стварэнне задумы, захаванне актыўнага аналізу матэрыялу і выдзяленні зыходнай сэнсавай схемы, утрыманне выдзеленай выбіральнай праграмы або стварэнне асноўнай маўленчай схемы ("глыбіннай граматыкі"), якая ляжыць у аснове разгорнутага маўленчага паведамлення, – заставаліся для хворага даступнымі і якія з толькі што названых звёнаў парушаліся. <...>

Увесь апісаны комплекс метадаў павінен быць дастасаваны да аналізу таго, як змяняецца працэс кадыравання думкі ў маўленчае выказванне і як парушаецца структура выказвання ў хворых з паражэннем глыбокіх аддзелаў мозга (што забяспечваюць энергетычны тонус кары), лобных доляў мозга (якія ўтвараюць стойкія матывы і праграмы паводзін), пярэдніх аддзелаў маўленчых зон мозга (звязаных з унутраным маўленнем і стварэннем схем выказвання) і з паражэннем задніх (скроневых і цёмна-патылачных) аддзелаў маўленчых зон (якія маюць прамое дачыненне да стойкасці гукавой асновы слова, да вылучэння істотных элементаў зрокавага вобраза прадмета і ператварэння паслядоўна паступальнай інфармацыі ў адначасовыя праспектыўныя або, дакладней, квазіпросторавыя схемы). <...>

Пытання

1. Якія метады (фазы даследавання) выкарыстоўваюцца для таго, каб вывясіць асноўныя этапы фарміравання маўленчага паведамлення. У чым сутнасць гэтых метадаў (фаз даследавання)?

2. Да аналізу чаго павінен быць дастасаваны апісаны комплекс метадаў?

А. Р. Лурья

III. Нейрапсіхалагічны аналіз разумення маўленчага паведамлення¹⁶

2. Метады даследавання разумення маўленчага паведамлення: значэнне нейрапсіхалагічнага аналізу

<...> Мы ўжо мелі нагоду паказаць, якую важную інфармацыю можа даць нейрапсіхалагічны метады для аналізу працэсу фарміравання маўленчага паведамлення. Не меншыя вынікі можа даць аналіз таго, як парушаецца працэс разумення (дэкадзіравання) маўленчага паведамлення пры розных па лакалізацыі паражэннях мозга.

<...> Назіранні паказваюць, што абмежаванае паражэнне другасных аддзелаў **левай скроневай вобласці** непазбежна прыводзіць да распаду фанематычнага сляху; аднак застаецца захаваным успрыманне інтанацыйнага, меладыйнага боку маўлення. Таму хворыя з такім паражэннем перастаюць пазнаваць асобныя словы, якія рэалізуюцца комплексамі фанем (з'ява, добра вядомая ў неўралогіі пад назвай "адчужэнні сэнсу слоў"), але працягваюць добра ўлоўліваць інтанацыйна-меладыйны бок маўлення, беспамылкова ацэньваючы тон, якім перадаецца паведамленне і эмацыйны змест, які за ім схаваны. Ці не найбольш цікавым фактам з'яўляецца тое, што хворы, які пакутуе паражэннем фанематычнага сляху і распадам разумення лексічных адзінак маўлення, у пэўных межах працягвае ўспрымаць агульныя лагічна-грамматычныя схемы (узаемнага падпарадкавання, абмежавання, сцвярджэння або адмаўлення), – ва ўсякім выпадку ў той ступені, у якой яны заснаваны на інтанацыйна-меладыйных кампанентах маўлення. Нярэдка такія хворыя, які захоўвае здольнасць да сінтэзу паслядоўна паступальных элементаў у сімультанныя схемы, можа нават у пэўных межах ацаніць агульную структуру сказа, нягледзячы на тое, што ў яго істотна дрэннае разуменне асобных лексічных элементаў.

¹⁶ Лурья А.Р. Нейропсихологический анализ понимания речевого сообщения // Лурья А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975.

Іншую карціну даюць хворыя з паражэннем ніжнецемянных цемена-патылічных аддзелаў левага паўшар'я.

<...> Хворыя з такімі паражэннямі не праяўляюць ніякіх дэфектаў фанематычнага слыху, выразнае разуменне значэння асобных лексічных адзінак (перш за ўсё – канкрэтных слоў) у іх захоўваецца. Аднак... такія хворыя пачынаюць знаваць зусім іншыя цяжкасці. Як правіла, цяжкасці ўнікаюць тут кожны раз, калі перад хворымі гэтай групы, якія добра ўспрымаюць значэнне асобных слоў, узнікае неабходнасць аб'яднасць гэтыя словы ў сэнсавыя структуры, напрыклад засвоіць значэнне такога, здавалася б, элементарнага сказа, як *На галінцы дрэва – гняздо птушкі*. Значэнне кожнага элемента паведамлення (*галінка – дрэва – гняздо – птушка*) успрымаецца з дастатковай акрэсленасцю, але хворы не можа аб'яднаць гэтыя асобныя элементы ў адзіную сістэму, пабудаваную паводле прынцыпу граматычнага падпарадкавання, і пачынае бездапаможна шукаць, што іменна можа азначаць *галінка дрэва* або *гняздо птушкі*. Цяжкасці, якія ўзнікаюць у такіх хворых пры дэкадзіраванні лагічна-граматычных структур, у якіх удзельнічаюць складаныя флексійныя адносіны (напрыклад, канструкцыі роднага атрыбутыўнага – *бацька брата*) або службовыя словы, якія выражаюць прасторава-часавыя адносіны (*над і над, справа і злева, пасля і перад*), аказваюцца настолькі значымі, што немагчымасць адрозніць такія абарачальныя сінтаксічныя канструкцыі, як *круг над квадратам і квадрат над кругам, брат бацькі і бацька брата*, даўно стала надзейным дыягнастычным сімптомам гэтых паражэнняў.

Лёгка бачыць, што пры захаванні аднаго з моўных узроўняў дэкадзіравання тэксту (узроўню засваення значэнняў асобных слоў) хворыя гэтай групы праяўляюць вялікія цяжкасці ў аперацыях на іншым узроўні (аналіз і сінтэз лагічна-граматычных структур). Менш відавочным, але вельмі важным з'яўляецца той факт, што, нягледзячы на ўсю цяжкасць, часам нават поўную немагчымасць адразу ж засвоіць значэнне сінтаксічных структур, такія хворыя могуць пра-ранейшаму ўспрымаць агульны сэнс паведамлення, што, відаць, можа ажыццяўляцца з дапамогай агульнай дагадкі і не патрабуе выразнага лагічна-граматычнага аналізу асобных сінтаксічных спалучэнняў.

<...> У тых выпадках, калі паражэнне закранае медыяльныя (або глыбокія) аддзелы **левай скроневай вобласці**, дэфекты кароткачасовай (аператыўнай) маўленчай памяці могуць выступаць з асаблівай выразнасцю. Хворыя, якія працягваюць добра разумець асобныя лексічныя кампаненты паведамлення і не страчваюць магчымасці сінтэзаваць іх у лагічна-граматычныя структуры, пачынаюць праяўляць прыкметныя цяжкасці ў працяглым

захаванні асобных элементаў паведамлення, а таму пачынаюць адчуваць цяжкасці ў нармальным ажыццяўленні згаданага вышэй працэсу "ўплыву (улівання) сэнсаў".

Назіранні над такімі хворымі паказваюць, што, спрабуючы дэкадзіраваць доўгае паведамленне, яны, даходзячы да канца паведамлення, лёгка забываюць тое, што было ў яго пачатку, а спрабуючы ўзнавіць паведамленне, нярэдка губляюць яго элементы, размешчаныя ў канцы. <...> Стараннае вывучэнне працэсу дэкадзіравання паведамленняў у гэтых хворых можа дазволіць выявіць тую ролю, якую адыгрывае ў названым працэсе каротка-часовая (аператыўная) памяць, што звычайна заставалася недаступным пры правядзенні даследавання іншымі метадамі. <...>

Пытанні

1. Якія цяжкасці ва ўспрыманні маўлення ўзнікаюць у хворых пры паражэнні другасных аддзелаў левай скронавай вобласці?

2. Як успрымаюць маўленне хворыя з паражэннем ніжнецемянных цемна-патылічных аддзелаў левага паўшар'я?

3. З якімі цяжкасцямі пры ўспрыманні маўлення сутыкаюцца хворыя, "калі паражэнне закранае медыяльныя (або глыбокія) адзелы левай скронавай вобласці"?

З М Е С Т

ПРАДМОВА	3
1. КОЛЬКАСНЫЯ МЕТАДЫ	4
2. МАТЭМАТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ	9
3. ЭКСПЕРЫМЕНТАЛЬНЫЯ МЕТАДЫ	24
4. ТЫПАЛАГІЧНЫ МЕТАД	33
5. САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ	45
6. ПСІХАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ	56
7. НЕЙРАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ МЕТАДЫ	66